

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर दूरशिक्षण केंद्र

विद्याशास्त्रीय विशेष गाभा (DSC-A1) : मराठी (अभ्यासपत्रिका - १) : सत्र-१

विद्याशास्त्रीय विशेष गाभा (DSC-A13) : मराठी (अभ्यासपत्रिका - २) : सत्र-२

अक्षरबंध

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

बी. ए. १

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी.ए./बी.कॉम. भाग-१ (अक्षरबंध : ऐच्छिक)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

□ प्रती : १०००

□ प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

□ मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

□ ISBN- 978-93-89327-27-4

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्सटेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अध्यक्ष : डॉ. दत्तात्रय मल्लू पाटील
डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर

- डॉ. रणधीर शिंदे
मराठी विभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. शहाजी जगन्नाथ पाटील
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील कॉलेज, तासगाव,
जि. सांगली
- डॉ. सुभाष गणपती जाधव
दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. प्रभाकर पवार
मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- प्राचार्य डॉ. आर. के. शानेदिवाण
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर
- डॉ. उदय रामचंद्र जाधव
शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, जि. सातारा
- प्रा. डॉ. दासू वैद्य
मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद
- डॉ. नंदकुमार विष्णू मोरे
मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. गोपाळ ओमाण्णा गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
- श्री. के. एस. अतकरे
कैलास पब्लिकेशन, औरंगापूरा, औरंगाबाद

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्यामार्फत जून २००७ पासून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांची गरज ओळखून दूरशिक्षण योजनेचा उपक्रम हाती घेतला आहे. तसेच २०१८-२०१९ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे. सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. सदरच्या योजनेअंतर्गत बी.ए.भाग-१ ऐच्छिक मराठी पेपर क्र. १ व २ (सत्र १ व २) या विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'अक्षरबंध' या पेपरचे स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक लिहिले आहे. अभ्यासक्रमातील वेगवेगळ्या घटकांचे स्पष्टीकरण सुलभ भाषेतून केल्यामुळे, विद्यार्थी वर्गाला विषयाची माहिती होण्यास अडचण राहणार नाही असे वाटते. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन, प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, सारांश व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची यादी दिलेली आहे.

या पुस्तकामध्ये 'अक्षरबंध' या पेपरची माहिती दिलेली आहे. या पेपरमध्ये चार घटकांचा समावेश केलेला आहे. यामध्ये सत्र १ साठी निवडक भास्कर चंदनशिव कथा- उमाळं, जांभळढव्ह, तडा, वासना, लाल चिखल, पाणी, चित्रपट म्हणजे काय - चित्रपट : एक दृकश्राव्य, चित्रपट-माध्यमांतर, दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोन, छायाचित्रण आणि चित्रपटाची कथा - पटकथा - संवाद इ. तसेच सत्र २ साठी 'बाकी सर्व ठीक आहे' लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता) वृत्तपत्रीय लेखन तसेच उपयोजित व स्पर्धा परीक्षेसाठी लेखन - पत्रलेखन व आकलन इत्यादींचा समावेश या पेपरमध्ये केलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा राहिल्यास, प्राध्यापक व विद्यार्थी यांनी त्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी होईल.

शिवाजी विद्यापीठ, दूर शिक्षण अंतर्गत स्वयं अध्ययन निर्मिती करण्यासाठी मा. कुलगुरू प्रा. डॉ. डी. बी. शिंदे, व प्र-कुलगुरू प्रा. डॉ. डी. टी. शिर्के यांचे प्रोत्साहन आणि मार्गदर्शन मोलाचे ठरले. दूरशिक्षण केंद्राचे संचालक प्रा. डॉ. एम. ए. अनुसे, मराठी अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. डी. एम. पाटील, शिवाजी विद्यापीठ, मराठी प्रमुख डॉ. रणधीर शिंदे यांचे सहकार्य लाभले. दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

डॉ. सुनील चंदनशिवे

चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
ता. हातकगंगले, जि. कोल्हापूर

डॉ. सागर लटके

कन्या महाविद्यालय, मिरज

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

अक्षरबंध

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-अ	
डॉ. सुनील चंदनशिवे चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	१
डॉ. उदय रामचंद्र जाधव शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव	२
प्रा. बालाजी वाघमोडे कला व विज्ञान महाविद्यालय, आटपाडी, जि. सांगली	३
डॉ. विनायक पोवार पतंगराव कदम कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेन, जि. रायगड	४
सत्र-२ : पेपर-ब	
प्रा. प्रभाकर पवार मुधोजी कॉलेज, फलटण	१, २
प्रा. गिरीश मोरे राजश्री शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी	३
डॉ. सागर लटके कन्या महाविद्यालय, मिरज	४
डॉ. अरुण शिंदे नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, बिंदू चौक, कोल्हापूर	

■ संपादक ■

डॉ. सुनील चंदनशिवे
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

डॉ. सागर लटके
कन्या महाविद्यालय, मिरज

अनुक्रमणिका

अभ्यासपत्रिका A1 सत्र-१		पृ.क्र.
घटक १	निवडक भास्कर चंदनशिव कथा - १) उमालं, २) जांभळढव्ह, ३) तडा	१
घटक २	निवडक भास्कर चंदनशिव कथा - १) वासना, २) लाल चिखल, ३) पाणी	१७
घटक ३	चित्रपट म्हणजे काय चित्रपट : एक दृकश्राव्य चित्रपट - १) माध्यमांतर, २) दिग्दर्शकाचा दृष्टीकोन ३) छायाचित्रण	४१
घटक ४	चित्रपटाची कथा - पटकथा - संवाद	५७
अभ्यासपत्रिका A13 सत्र-२		पृ.क्र.
घटक १	बाकी सर्व ठीक आहे - लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता)	७५
घटक २	बाकी सर्व ठीक आहे - लोकनाथ यशवंत (निवडक कविता)	९१
घटक ३	वृत्तपत्रीय लेखन	१०५
घटक ४	उपयोजित व स्पर्धा परिक्षेसाठी लेखन अ) पत्रलेखन ब) आकलन	१३५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून, त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच, स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला, नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी क्रमिकपुस्तक, संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

घटक -१

निवडक भास्कर चंदनशिव

कथा : १) उमाळं
२) जांभळढव्ह
३) तडा

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्ट्ये

१.१ प्रस्तावना

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ उमाळं

१.२.२ जांभळढव्ह

१.२.३ तडा

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत घटकाचे अध्ययन केल्यामुळे आपणास -

☞ ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दःख, दारिद्र्य समजून येईल.

☞ ग्रामीण भागातील शेतकरी आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी किती कष्ट घेतो, हे समजून येईल.

- ☞ अपार कष्ट घेऊन, शिक्षण देऊन, नोकरदार बनविलेल्या मुलाकडून शेतकरी असणाऱ्या बापांच्या स्वप्नांना कसा तडा जातो हे कळेल.
- ☞ खेडेगावातील निरागस प्रेम, जीवनावरील उदात्त श्रद्धा असून ही ग्रामीण भागातील मुलीचे जीवन कसे उध्वस्त होते हे समजून येईल.
- ☞ भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील भाषेचे वेगळेपण, प्रतिमा, प्रतिकाचे वेगळेपण समजून येईल.

१.१ प्रस्तावना

मराठी साहित्यामध्ये इ.स. १९६० नंतर जे दोन वाङ्मयीन प्रवाह आले ते म्हणजे 'ग्रामीण' आणि 'दलित' या दोन वाङ्मय प्रकाराविषयी आजपर्यंत बरेच लेखन झाले आहे. 'ग्रामीण' आणि 'दलित' जीवन एकाच पार्श्वभूमीवर घडत असते. ग्रामीण भागात दलित माणूस गावकुसाबाहेरील जगात रहात होता तर ग्रामीण भागातील संवर्ण माणसाला दलित माणसाच्या सहकार्याशिवाय गावगाडा चालवता येत नाही. हे वास्तव असताना ही ग्रामीण जीवनावरील साहित्य वेगळे व दलित जीवनावरील साहित्य वेगळे निर्माण झाले ते आजतागायत जोमाने वाढत आहेत. नवनवीन बदलासह हे प्रवाह येत आहेत. परंतु १९७० पर्यंतच्या कालखंडापर्यंत तत्पूर्वीच्या कोणत्याच साहित्यिकाला हे प्रवाह एकच आहेत असे वाटले नाही. किंवा ग्रामीण जीवनातून दलित जीवन बाहेर काढता येणार नाही किंवा ग्रामीण जीवनाला दलित जीवन चित्रणाशिवाय परीपूर्णत्व नाही असे वाटले नाही. मात्र इ. स. १९८० पासून मराठी कथा साहित्यामध्ये प्रा. भास्कर चंदनशिव या गुणी कथाकाराने आपल्या कथेच्या रूपाने ग्रामीण आणि दलित साहित्याच्या संज्ञा एकमेकांत पूर्णपणे मिसळून त्यांच्यातील सवता सुभा नष्ट केला. ग्रामीण आणि दलित असा एकच साहित्य प्रकार निर्माण करण्याचे अजोड कार्य प्रा. भास्कर चंदनशिव यांनी केले.

महात्मा फुले यांच्यापासून आजपर्यंतच्या कांही हाताच्या बोटार मोजण्या इतपत साहित्यिकांनी शेतकऱ्यांची दुःखे मांडली. अगदी आनंद यादवांच्या पर्यंत पाहिले तर यादवांच्या कथेला ग्रामीण जीवनाचा बाज आहे. परंतु विशिष्ट वैचारिक अधिष्ठान नव्हते. मात्र भास्कर चंदनशिव यांची कथा ही महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शेतकरी नेते शरद जोशी, क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचा वैचारिक पाया घेऊन येते. भास्कर चंदनशिव खेड्यातील ग्रामीण दलित जीवनाचे घट्ट मिश्रण करून, त्यांच्या व्यथा, वेदना एकाच पातळीवरून मांडतात. त्यांच्या मनात शोषणाविरुद्ध अंगार फुलविण्याचे काम करतात.

भास्कर चंदनशिव स्वयंप्रेरनेने प्रेरित होऊन शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे विविध अंगी चित्रण करतात.

मुळात त्यांचा जन्म, एका राबणाच्या शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यामुळे त्यांनी शेतकरी जीवन अनुभवले, भोगलेले होते. शेतकऱ्यांचे दुःख काय असते हे त्यांना माहित होते. त्यांच्या दुःखात ते सहभागी झाले होते. स्वतःच्या कुटुंबाने व त्यांनी ते दुःख भोगले होते. म्हणून शेतकऱ्यांच्या दुःखाचा प्रचंड आविष्कार त्यांच्या कथेत घडतो. अशा एका दमदार ग्रामीण व दलित कथाकाराच्या कथेचा अभ्यास (घटक क्र. १ मधील 'उमाळ', 'जांभळढव्ह' आणि 'तडा') करावयाचा आहे.

१.२ विषय विवेचन

भास्कर चंदनशिव हे मराठी साहित्यातील आजचे आघाडीचे ग्रामीण कथाकार साहित्यिक आहेत. त्यांनी आपल्या साहित्यात शेतकरी जीवनाची संकल्पना मांडली. शेती, शेतकरी, शेतमजूर यांच्या संदर्भात मूलगामी परिवर्तनाला दिशा देणारा शेतकरी जीवनाचा विचार यांनी आपल्या साहित्यात प्रकर्षाने मांडला. खेड्यातील शेतकरी जीवन त्यांचे दारिद्र्य दुःख, त्यांच्या व्यथा, त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची हेळसांड, तसेच खेड्यातील प्रामाणिक उदात्त, निस्मिप्रेम. नियतीच्या फेऱ्यात अडकलेल्या स्त्रियांची, मुलींच्या जीवनाची शोकांतिका, शेतकऱ्यांच्या इच्छा आकांक्षा, त्यांच्या मनाला जाणारे तडे, त्यांची जीवनाची उध्वस्थ होणारी अवस्था, त्यांच्या कथेचा केंद्रबिंदू असतो. खेडेगावात नाडलेला, पिळलेला शेतकरी, दलित कष्टकरी शेतमजूर वर्ग अशा सर्व स्तरातील माणसांची कथा चंदनशिव लिहतात.

प्रस्तुत घटकात चंदनशिव यांच्या 'उमाळ', 'जांभळढव्ह' आणि 'तडा' या तीन कथांचा आशय व अभिव्यक्तीच्या अंगाने अभ्यास करावयाचा आहे. 'उमाळ' या कथेचा नायक 'बापू' १० वी ची (मॅट्रीकची) परीक्षा पास झाल्यावर सान्या गावाला कसा आनंद झाला त्याच प्रमाणे लेखकाच्या आईबापाला ही आनंद झाला. पण दुसरीकडून काळजी वाटली. आता याला पुढच शिक्षण कसं द्याव याविषयी चिंता वाटू लागली. परंतु 'बापूचा' बाप त्यांच्या शिक्षणासाठी हाडाचं काडं, रक्ताचं पाणी करून तो बापूला शिकवितो. त्याला महिन्याकाठी उसनं पासनं करून प्रसंगी कामाचा परंतु दिसायला थोडा 'बेडब' खबुक्या बैलाला विकून लेखकाला बापूचा 'बाप' पैसे पाठवितो. अशी शेतकऱ्यांच्या मुलांची शिक्षणाची परवड चंदनशिव चित्रित करतात. तर 'जांभळढव्ह' मधील कथानिवेदका शेजारी रहाणारी 'पबी' लहाणपणापासून निवेदकाबरोबर खेळायची अभ्यासासाठी एकत्र यायची. वयाच्या वाढीबरोबर त्यांचे एकमेकांचं प्रेम जुळते फुलते. पुढे पबीची शाळा सुटते. 'बापू' ही पुढच्या शिक्षणासाठी गाव सोडतो. इकडे पंजीच्या जीवनात अनेक संकटे येतात. येणारी संकटे पेलून बापूवर उदात्त प्रेम करणाऱ्या पबीच्या जीवनाचा शेवट शोकांत होतो. तर आजकालची मुलं आणि सुना खेडेगावातील आपल्या आई बापाला कशी वागणूक देतात याचे चित्रण 'तडा' नावाच्या कथेत केले आहे. आयुष्यभर पै पै करून होतं नव्हतं ते विकून, पोराला शिकवून, औरंगाबादला नोकरी करणाऱ्या तात्या सानपच्या

मुलाने तात्याच्या स्वप्नांना तडा कसा दिला याचे चित्रण प्रस्तुत कथेत येते. निवडक भास्कर चंदनशिव यांच्या 'सहा' कथांपैकी वरील तीन कथांचा अभ्यास करून आशय, अभिव्यक्ती (भाषा शैली, प्रतिमा, प्रतिके) व्यक्तिचित्रणे त्यांचे स्वभाव विशेष, प्रसंगचित्रणे इ. सह सविस्तर आढावा घेऊया.

□ लेखक परिचय

प्रा. भास्कर तात्याबा चंदनशिव हे मराठवाड्यातील एक उत्तम ग्रामीण कथाकार म्हणून साऱ्या महाराष्ट्राला त्यांची ओळख आहे. मराठी ग्रामीण कथा आणि दलित कथा यांची सिमा रेषा पुसुन टाकणारा एक ग्रामीण कथाकार भास्करचंदनशिव यांचा जन्म उस्मानाबाद जिल्हा कळंब तालुक्यातील हासेगाव (केज) येथे १९४५ साली झाला. एका राबणाऱ्या, ग्रामीण कुटुंबातून आलेला ह्या ग्रामीण कथाकाराला आपल्या शिक्षणासाठी भरपूर कष्ट घ्यावे लागले, त्यांचे प्राथमिक शिक्षण हासेगावला झाले. नंतर माध्यमिक शिक्षण कळंबला झाले. तर महाविद्यालयीन शिक्षण अंबाजोईला झाले. शिकत असतानाचा १९७० साली चंदनशिव यांनी कथालेखनाला सुरुवात केली. दलित साहित्याचे मुखपत्र असणाऱ्या 'अस्मितादर्श' या मासिकाने दलित जाणिवेच्या कथालेखनासाठी 'आण्णाभाऊ साठे कथा लेखन' स्पर्धेत 'मसणवाटा' नावाच्या कथेला पहिलं पारितोषिक मिळालं होतं. १९७० पासून कथा लेखन करणाऱ्या, भास्कर चंदनशिव यांचा दहा वर्षांनी १९८० ला 'जांभळढव्ह' नावाचा पहिला कथासंग्रह प्रकाशित झाला. पुढे ते मराठवाड्यातील नावाजलेल्या शिक्षण संस्थेत 'वैजापूर' येथील विनायकराव पाटील महाविद्यालय, 'बलभीम' महाविद्यालय बीड या ठिकाणी प्राध्यापक म्हणून काम करीत होते. गेली ३० वर्षे अध्ययन क्षेत्रात कायरात असणारे, प्राध्यापक चंदनशिव आज सेवानिवृत्त आहेत.

१९८० पासून आज पर्यंतच्या कालखंडात त्यांनी 'जांभळढव्ह' (१९८०) मरणकळा (१९८३), आंगारमाती (१९९१), नवी-वारूळ (१९९२), बिरंड (१९९९), माती आणि मंथन (२००१), माती आणि नाती (२००२) भूमि आणि भूमिका (१९९२), रानसय ग्रामीण आत्मकथन, गंध खुणा, गाथा आकलन आणि आस्वाद ज्योती म्हणे, सगणभाऊच्या लावण्या इ. विपुल साहित्य निर्मित केली आहे. अशा तऱ्हेचा त्याचा कथा वाड्मयातील व इतर साहित्य प्रकारातील प्रवास असून, त्यांनी आपली लेखन विषयक भूमिका आपल्या 'भूमी आणि भूमिका' या पुस्तकाच्या रूपाने विषद केली आहे.

चंदनशिव यांच्या कथांचा आस्वादानाच्या पातळीवरून अभ्यास करताना, आपल्या असे लक्षात येते की, चंदनशिव 'जांभळढव्ह' या कथा संग्रहातील कथापासून १९९९ साली प्रकाशित झालेल्या 'बिरंड' या कथासंग्रहातील कथा पर्यंत ग्रामीण जीवनातील बदलते वास्तव चित्रण करत आले आहेत. १९८० पर्यंतच्या सर्व कथा आशयाला फाटा देऊन, ग्रामीण जीवनाचे प्रचंड वास्तव, दारिद्र्य, उपासमार, शोषण, दमन, निसर्गाची अवकृपा, दुष्काळामुळे होणारे शेतकऱ्यांचे हाल, बेकारी, शेतकऱ्यांच्या पर्यंत न

भांडणं असं सर्व गावाकडचं, लहान भावडं आपल्या मोडक्या अक्षरात लिहून कळवित होती. तसं बापूचं मन आता शहरात कॉलेजात रमेना परंतु अण्णांची आईची गरीबी दूर करण्यासाठी बापू पोटाला चिमटा देऊन शिकत होता.

बापूचा अण्णा, शेतीनिष्ठ, शेती, माती, बैलं, म्हैशीवर जीवापाड प्रेम करणारा होता. परंतु बापूच्या शिक्षणासाठी दिसायला बेडब पण कामाला खमक्या 'खुबक्या' बैलाची विक्री करून, त्यातील १०० रु. बापूला पाठविले जातात, त्याचे सारे वर्णन पत्रातून बापूला कळते. तेव्हा बापू म्हणतो, "त्या दिवशी दिवसभर करमलं नायं" सारखा डोळ्यापुढं खुबुक्या दिसायचा, दिसायला व्हाडा पण कामाला लय रूबाबदार व्हाता. लेखक, लेखकाची माय, अण्णा, शेतमळा, बैल, म्हैस यावर जीवापार प्रेम करायचे, त्यांच्या जाण्याने विकण्याने मरणाने मायबाप फारच दुःखी व्हायचे. बापूही व्हायचा, तो म्हणतो, 'ही शाळा सोडावी, आणि खाटकाला विकलेला, खुबुक्याला सरळ जाऊन घरी आणावा असे वाटे.

अण्णांचा तर जीव अडकित्यात सापडल्या सारखा झाला होता. एकीकडे पोराचं शिक्षण आणि जीवापाड जपलेली जनावरे, शेतीवाडी हे मोडून अण्णा बापूच्या शिक्षणाला पैसे पुरवितो. त्यामुळे शहरात शिकत असणाऱ्या बापूचा जीव आई-वडीलांच्या अपार कष्टामुळे तीळ तीळ तुटतो. एक दिवस पुन्हा पत्र येते. 'बापू' पैशाची व खुबुक्याची सारखी काळजी करू नको. कालच हरण्या गाईला गोन्हा झाला. अगदी खुबुक्या सारखाच दिसतो. त्याचे नाव खुबुक्याच ठेवूया का? असे आई अण्णा विचारतात. असे हृदयद्रावक, मन हेलावून सोडणारे वर्णन वाचताना 'बापूच्या' डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा लागतात.....

१.२.२ 'जांभळढव्ह'

'जांभळढव्ह' ही कथा चंदनशिवाच्या पहिल्या कथासंग्रहातील शिर्षक कथा आहे. अत्यंत उत्कृष्ट खेडेगावातील उदात्त निस्मि, मनमोकळं प्रेम व्यक्त करणारी आणि शेवट शोकांत, अंतर्मुख करणारा, अशी कथा आहे.

कथेचा नायक (कथा निवेदका) च्या शेजारी रहाणारी कथेची 'नायिका' पबी लहानपणापासून निवेदकाबरोबर खेळायची. अभ्यासासाठी एकत्र यायची. वयाच्या वाढी बरोबर एकमेकांचे प्रेम जुळते. वयाबरोबर ते वाढते, फुलते, पुढे मात्र पबीची शाळा सुटते. निवेदकासोबत अभ्यासाच्या निमित्ताने एकत्र येण्याचे दिवस ही संपतात. पबीला आपल्या चुलत्याच्या घरची गुरं, राखावी लागतात. कधी कधी 'बापू' ही घरची जनावरं जांभळढव्हाकडे घेऊन जातो. पबीची तिथं भेट होते. तिथेच त्यांचे प्रेम फुलू लागते. बापू उच्च शिक्षणासाठी परगावी जातो. कांही दिवसानी परत येतो. तेव्हा पबीचे जीवन उध्वस्थ झालेले असते. वडीलांचे निधन होते. चुलत्याची गुरंढोरं राखावी लागतात. एवढेच काय सख्खा चुलता असूनही तो पबीवर अत्याचार करतो. शेवटी एका वय झालेल्या म्हाताऱ्या बरोबर 'पबीचे' लग्न लावून देवून,

त्याच्या कडून ५०० रुपये घेतो. त्यातही जीवन सुखी करावं म्हणून पबी जीव रमविण्याचे प्रयत्न करते. परंतु म्हातारा तिला मुलाबाळाचे सुख देऊ शकत नाही. अशी ही आपली करूण कहाणी ‘पबी’ बापूला सांगताना म्हणते “बापू माणूस चोखलेली कोय फेकून तरी देते. पण मुडघानं सरणाकडे तोंड करून बसलेल्या, थेरड्याकडून पाचशे रुपये घेऊन मला जन्माची त्याच्या गळ्यात बांधली. पुढे ती म्हणते, “बाप्या लहानपणी झालं ते झालं नशीबानं त्याला आपल्या गळ्यात बांधलय तर करावा संसार, भरवावं गोकूळ सुखात रहावं. पण म्हाताऱ्याचं पुरुषतत्त्व संपलेले” आता आपली यातून सुटका नाही म्हणून ‘पबी’ म्हणते “बापू मला या नरकातून काढ, मला कुठ बी घेऊन चल किंवा मला वाट दाव, कुठंबी एखाद्या मसनात ने अगर कुंटणखान्यात ने” अस म्हणून पबी डोळ्याला पदर लावून जाताना म्हणते “बापू जाते मी, पाणी मातर तुझ्याच हातानं पाज” शेवटी पबी जांभळढव्हच्या साक्षीने आपला जीव देते. अशी ही कथा वाचकाचे हृदय हेलावून सोडते. त्याला अंतर्मुख बनवून विचार करायला लावते.

१.२.३ तडा

प्रस्तुत कथा ही चंदनशिवांच्या १९८३ साली प्रकाशित झालेल्या ‘मरणकळा’ या कथासंग्रहातील आहे. तात्या सानप आणि पारबती कष्टकरी शेतकरी कुटुंबाने आयुष्यभर पै-पै करून होतं-नव्हतं ते विकून, पोराला शिकवून मोठा नोकरदार केला. सध्या तो औरंगाबादाला नोकरी करतोय. ‘बायको दोन मुलासह शहरात नोकरी करणाऱ्या पोरान्या मुलांना बघावं. त्याची ख्याली खुशाली घ्यावी आणि शेतीवाडीच्या डागडुगूजीसाठी काय दिलं तर घेऊन यावं म्हणून तात्या सानप गावाकडचा रानमेवा अर्थात ताजा भाजीपाला, तुपाची बाटली, जे जे म्हणून शेतातील न्याव वाटले. ते बांधून पारबतीच्या सुचना ध्यानात घेऊन एका दिवसी पोराला सुनेला आणि नातवाला पहावं आणि काय दिलं ते घेऊन यावं म्हणून निघाला.

शेती, रानमाळ आपलं गाव, घर कधी न सोडून जाणाऱ्या तात्याना पारबती एस.टी.त बसण्यापूर्वी बऱ्याच सूचना करते. एखाद्याच प्रवास सुरू होतो. एस.टी. प्रवासात त्याला सहप्रवासी भेटतो. त्यांचे अनुभव ऐकत ऐकत बाहेरचा निसर्ग पहात एखाद्याचं औरंगाबाद शहरात तात्या सानप घेऊन पोहचतो. एस.टी. स्टॅण्डवर उतरलेला तात्या सानम सुधाकर, सुधाकर अशा हाका मारू लागतो. डोक्यावर ठेवलेली दोन बारकी ठिकी, गळ्यात उतरलेला रुमाल, खुब्यावर फाटलेला मळकटलेला सदरा, लांड्या धोतराचा खोचा मारलेला, तात्याची नजर साऱ्या आगारातून सुधाकरला शोधत होती.

तेवढ्यात लांबून दोन जोडपी येताना त्याला दिसतात. त्यात आपला सुधाकर आहे हे पाहून त्याचे काळीज सुपा एवढं होतं. शेवटी तात्या मोठ्या आनंदाने सुधाकरला बोलत असतो. परंतु सुधाकर त्याला मोजकेच उत्तर देतो. कारण शेजारी त्याचा मित्र, त्याची बायको होती. त्याला त्याच्या समोर आपल्या

“व्हा वरीस झालं की?”

“का गं,”

“माय, मोप झालं मनली, कवर शिकतीच?.....”

□ “तडा” :-

‘तडा’ या कथेतील तात्या सानप औरंगाबाद येथे नोकरीला असणाऱ्या, आपल्या मुलाला भेटण्यासाठी आणि आपल्या संसाराला काही हातभार लावण्यासाठी काही थोडेफार पैसे मिळतील का? म्हणून तो पोराकडे औरंगाबाद येऊन पोहचतो. एस.टी. स्टॅण्डवरच मुलगा, सून भेटतात. त्यांच्याबरोबर तात्या त्यांच्या घराकडे जातो. गावाकडं अत्यंत गरीबीत दिवस काढणाऱ्या तात्याला आपल्या पोराच्या अलिशान घरात प्रवेश केल्यानंतर-

“तात्या जरा थबकला कुलूप निघालं. भक्कम लाईटची कांडी झळाकली. त्यानं टकुऱ्यावरलं वझं उतरल न बोलवताच आत शिरला. सगळं परकं परकच वाटत व्हतं. चुकल्यागत भुलल्यागत झालं व्हतं. पलंगावर कसली तरी जाळी तंबूगत ताणून टाकली व्हती. मदी दोन लेकर खुशाल सशाच्या पिलागत घराघुर घोरत पडली व्हती. तात्या भान हरपून सारं बघत व्हता. गुहेतला लखलखाट बघाव तसं त्याला झालं व्हतं.”

वरील प्रकारची बोली भाषा वापरून चंदनशिव कथेच्या आशयाला अधिक जीवंत करतात. त्यातील पात्राला अधिक बळ देतात. कथा अधिक प्रवाही होते. माणसाची भाषा संस्कृती जीवन संस्कृती त्यातून प्रकट होते. माणसाचे विविध स्वभाव कळतात. अशा प्रकारे भास्कर चंदनशिव मराठवाडी, बोलीभाषेचा वापर मोठ्या खुबीने करतात. याशिवाय त्याच्या कथेला एक प्रकारची काव्यात्मकता असते. कथेची सुरूवात शेवट काव्यात्य शैलीत केलेला असतो. किंवा त्याच्या कथेत वाचकाची लींक कुठे तुटत नाही. वाक्य कुठे रेंगाळत नाही. उदा. ‘जांभळढव्ह’मधील ‘बापू’चा स्वतःशीच चाललेला संवाद, त्यांच्या कथेला एक प्रकारची लय असते. कवितेच्या वळणाची भाषा असते. तिच्यात एक प्रकारचा गोडवा असतो. त्यात पात्राचे मनोविश्लेषण ही घडते.

त्याच बरोबर प्रा. चंदनशिव यांची भाषा ही साहित्याची भाषा आहे. ती त्यांनी आपल्या खास मराठवाडी भाषेतून व्यक्त केली आहे. त्यांच्या कथेतील अनुभव भाषेला जन्म देतो. त्यांच्या कथेतील महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या निवेदनात अर्थपूर्ण प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या वापरामुळे त्यांची निवेदन शैली प्रभावी बनते. अशाप्रकारे प्रा. चंदनशिव यांनी आपल्या कथेत वेगळी व मराठवाडी बोलीभाषा, प्रतिमा, प्रतिके, काव्यात्मकता, मनाविश्लेषण इत्यादीचा वापर करून कथा प्रभावी सुंदर बनविली आहे.

☞ पाणी कांजी	: वैरणपाणी,	☞ तोटारली	: आडखळली.
☞ ढाळज	: सोपा,	☞ मेन चटलेले	: तेलकटलेले.
☞ इस्टू	: स्टोव्ह,	☞ उलसक	: थोडसं.
☞ कागद	: पत्र,	☞ ईख	: विष.
☞ कवर	: कुठवर,	☞ चिरकणे	: दचकणे,
☞ वटी येणे	: पदरी येणे,	☞ तकीक	: व्यवस्थीत.
☞ ठिकी	: लहान पोती,	☞ मोप	: पुस्कळ.
☞ तालेवार	: श्रीमंत,	☞ भाजून काढणे	: लग्न लावून देणे.
☞ खुरप्या	: शेतकरी,	☞ शेंडाबुडी	: खाल पासून वरपर्यंत.
☞ कऱ्याची	: कशाची,	☞ थीटी	: आखूड.
☞ सादळणे	: वल्लीगार होणे,	☞ हाबाडा	: हिसका.
☞ ढव्ह	: डोह,	☞ 'तडा'	: छेद जाणे.
☞ उमाळं	: पाझर फुटणे,	☞ सवतेल	: वेगळे.
☞ गोऱ्या	: खोंड,	☞ चितागती	: काळजीत.
☞ नेन्ती	: लहान,	☞ खिनाभरानं	: थोड्यावेळानं.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. खेड्यातील निरागस प्रेमाचे भावव्याकूळ चित्रण कोणत्या कथेत येते.
(अ) जांभळढव्ह (ब) पाणी (क) तडा (ड) वासना
२. जांभळढव्ह मधील 'बापू' माध्यमिक शिक्षणासाठी कोणत्या गावी जातो?
(अ) बीड (ब) कळंब (क) आंबा (ड) बार्शी
३. 'उमाळ' कथेचा नायक 'बापू' मॅट्रीक नंतरच्या शिक्षणासाठी कोणत्या गावी जाणार आहे.
(अ) कळंब (ब) औरंगाबाद (क) आंबला (ड) बीडाला.

घटक - २

निवडक भास्कर चंदनशिव

कथा : १) वासना
२) लाल चिखल
३) पाणी

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ प्रस्तावना

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ वासना

२.२.२ लाल चिखल

२.२.३ पाणी

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्ट्ये

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'वासना', 'लाल चिखल' व 'पाणी' या कथा अभ्यासल्यानंतर आपणास,

☞ ग्रामीण भागातील दलितानांच्या भयानक दारिद्र्याचे व त्यांच्या व्यथा-वेदनांचे वास्तव चित्र समोर येईल.

- ☞ दलित स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे वास्तव स्पष्ट होईल.
- ☞ शेतकरी समाजाच्या वाट्याला आलेल्या वर्तमान, जीव घेण्या परिस्थितीचे विदारक सत्य समोर येईल.
- ☞ शोषक व्यवस्थेविरुद्ध पेटून उठलेल्या, शेतकऱ्यांच्या तीव्र संतापाचे व आक्रमकतेचे स्वरूप स्पष्ट होईल.
- ☞ खेड्यातील दलित व सवर्ण यांच्यातील जातीय संघर्षाचे स्वरूप समजून येईल.

२.१ प्रस्तावना

भास्कर चंदनशिव हे मराठवाड्यातील अस्सल, प्रतिभासंपन्न व संवेदनशील ग्रामीण-दलित कथालेखक आहेत. त्यांनी आपल्या कथांमधून शोषणग्रस्त शेतकरी, शेतमजूर, दलित, वंचित, पिडित यांच्या जीवनातील विदारक वास्तवाचे आणि त्यांच्या दुःख दैन्याचे अतिशय प्रभावीपणे दर्शन घडविले आहे. मराठवाड्यातील खास बोलीभाषेतून या कथांचा आविष्कार झालेला असल्यामुळे, भास्कर चंदनशिव हे विशेष लक्ष्यवेधी लेखक म्हणून परिचित झालेले आहेत. त्यांचे कथाविश्व वैविध्यपूर्ण असून ते अनेक प्रश्न-समस्यांना आणि ग्रामीण-दलित समाजाच्या आंतरबाह्य जीवन वास्तवात नेमकेपणाने व कलात्मकतेने भिडणारे आहे.

भास्कर चंदनशिव यांना ग्रामीण-दलित समाजातील शोषितांबद्दल अपार कळवळा असल्यामुळेच सारख्याच ताकदीने त्यांच्या ग्रामीण-दलित कथा साकार झाल्या आहेत. १९६० नंतर सुरू झालेल्या या दोन स्वतंत्र साहित्य प्रवाहांच्या सीमारेषा त्यांच्या कथेने धूसर बनविल्या. एवढेच नव्हे तर हा सवता सुभा नष्ट करून ग्रामीण-दलित असा एकच साहित्य प्रकार प्रवाह निर्माण करण्याचे अजोड कार्य प्रा. भास्कर चंदनशिव यांनी केले. असे मत डॉ. सुनील चंदनशिवे यांनी 'भास्कर चंदनशिव यांची कथा' (स्वरूप व विशेष) या ग्रंथात मांडले आहे. थोडक्यात, भास्कर चंदनशिव यांची कथा साधारणपणे १९७० नंतरच्या ग्रामीण-दलित समाज जीवनातील उलथा पालथीचा, घडामोडीचा अचूक वेध घेते. याचा प्रत्यक्ष त्यांच्या 'वासना', 'लाल चिखल' व 'पाणी' या कथांमधून येत राहतो.

२.२ विषय विवेचन

ग्रामीण जीवनाशी सर्वार्थाने समरस होऊन भरस्कर चंदनशिव यांनी शेतकरी, शेतमजूर, दलित, उपेक्षित वंचित वर्गाचे वास्तव आपल्या कथांमधून अत्यंत प्रभावीपणे मांडले. तसेच ग्रामीण भागातील अडाणी-अशिक्षित, दलित स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे अनेक प्रकारचे भोग आणि अनेकांच्या वासनेला

आईशिवाय अन्य कुणाचाही आधार नाही. दारिद्र्य, उपासमार व आईच्या काळजीने पुतळी ऊसाच्या सोत्रीप्रमाणे सुकून गेली आहे. ती आई भागाची सेवा सुश्रूषा करण्यासाठी सतत धडपडते. केरू आत्याने दिलेल्या झाडपाण्याचे औषध ती भागाला देत राहते. आजाराला उतार पडावा म्हणून ती जांभळढव्हाचा चारा निवदही टाकून येते. पण भागीचा आजार वाढतच जातो. तशातच तिला सागुती खाण्याची वासना होते. पुतळीला नवाच पेच पडतो. आईच्या वासनातृप्तीसाठी ती तांब्या गाण ठेवण्याचा विचार करते. गंगू मावशी तिला आबा देसायाच्या शेतात उद्या डावरा असल्याची माहिती देते.

पुतळी आपले शील, चारित्र्य धोक्यात आले आहे, हे ओळखून सुद्धा आईसाठी 'सागुती' घेऊन जाण्याच्या निर्णयापासून ढळत नाही. सखाराम नदीपात्रात तिची अन्न लुटतो व निघून जातो. त्यानंतरही पुतळी वाळूत पडलेल्या मटनाच्या बोट्या मुठीत आवळून धरते. अंगावरील वस्त्रांची पर्वा न करता अंधारात तांब्या शोधित राहाते. यातून पुतळीचे आई वरील नितांत प्रेम दिसून येते. आपल्या परीने शील शाबूत ठेवण्याचा निर्वाणीचा प्रयत्न करणारी पुतळी अपयशी, दुर्दैवी ठते. आईची वासना ती तृप्त करू शकत नाही. ती अडाणी अशिक्षित असली तरी तल्लख बुद्धीची व चाणाक्ष दृष्टीची आहे. म्हणूनच सखारामचा कावा तिला तात्काळ कळून येतो. दारिद्र्य, लाचारी, जात व निराधारपण यामुळे पुतळीला आपली अन्न, गमवावी लागते. आईच्या पश्चात तिचे भविष्यही पूर्ण अंधारमय असल्याचे जाणवत राहत. म्हणून 'पुतळी' ही व्यक्तिरेखा सहृदय वाचकांच्या मनाला चटका लावणारी आहे. तसेच ती उपेक्षित, वंचित दलित स्त्रीवर्गाचे प्रतिनिधित्व रणारीही व्यक्तिरेखा आहे.

२.२.१.४ भाषाशैली :-

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'वासना' या कथेत ग्रामीण-दलित जीवनातील धगधगते सत्य मांडणारी भाषा येते. कथेच्या प्रारंभापासून शेवटपर्यंत ते अस्सल बोलीभाषेचा वापर करतात. ही भाषा पात्रानुरूप असून प्रसंगपरत्वे वेगवेगळी वळणे घेणारी आहे. निवेदन, वर्णन, संवाद, वातावरण निर्मिती यासाठी त्यांनी योजिलेली भाषा साधी सहज, सोपी, चित्रदर्शी, काव्यात्मक आणि वाचकांच्या मनावर ठसा उमटविणारी असते. त्यांची भाषा दुःखितांच्या शोषितांच्या जगण्याला समूर्त करते. त्यांच्या भाषेतील प्रतिमा, वाक्प्रचार, दृष्टान्त एकूणच कथेला जिवंतपणा आणतात. उदा. 'वासना' कथेच्या प्रारंभी पावसाळी वातावरणाचे ते वर्णन करतात -

“दिवसानं पाय सोडलं, कोडून टाकल्यागत आभाळ झाकाळून आलं. ढोणात मोट रिचावी, तसं भरून आलेलं आभाळ बुडातूनच गर्जत उठलं. फळीच्या फळी हाताला हात धरून वर वर सरकू लागली. भेदलेला वारा पावसाचा वास पसरीत धडपडत पळू लागला. पावसाची मशीनगत त्याची पाठ तडकू लागली...

२.२.२ लाल चिखल

भास्कर चंदनशिव यांची 'लाल चिखल' ही शेतकरी वर्गाच्या जीवन वास्तवावर प्रकाश टाकणारी आशयघन व खूप गाजलेली कथा आहे. गेल्या दोन-अडीच दशकांपासून महाराष्ट्रात विशेषतः मराठवाड्यात अखंडपणे सुरू असलेल्या शेतकरी आत्महत्या सत्राचे मूळ शोधू पाहणारी ही कथा आहे. तसेच ही कथा शेतकऱ्यांच्या असंतोषातून व संतापाच्या उद्रेकातून भविष्यात होऊ पाहणाऱ्या क्रांतीचा इरादाही देते.

'लाल चिखल' ही 'अंगारमाती' (१९९१) या कथासंग्रहातील कथा आहे. शेतकऱ्यांचा शेतीमाल बाजारात विकला गेला नाही. त्याला योग्य भाव मिळाला नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मनात निर्माण झालेला व्यवस्थेबद्दलचा तीव्र संताप या कथेत व्यक्त होतो. हासेगावातील प्रामाणिक शेतकरी आबा हा काबाड कष्ट करून जगण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्याच शेतात कष्टाने पिकविलेली टोमॅटो बाजारात न विकल्याने भ्रमिष्ट होतो व बाजारात आणलेली टोमॅटो तेथेच जमिनीवर ओतून त्यावर ओरडून नाचू लागतो. या कथेतील आबाच्या कृतीतून शेतकऱ्यांच्या मनातील राग व्यक्त झाला आहे. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाला योग्य भाव व बाजारपेठ न मिळाल्याने भ्रमिष्ट झालेल्या शेतकऱ्यांच्या जीवनातील प्रसंग वाचकांचे हृदय पिळवटून टाकतो. या निमित्ताने लेखक भास्कर चंदनशीर शेती, उत्पादित मालक, शासनाचा हमीभाव, बाजारपेठ अशा ज्वलंत प्रश्नाकडे आपले लक्ष वेधून घेतात.

'लाल चिखल' ही कथा शेतकऱ्यांचे शोषण आणि त्या शोषणाविरुद्धचा विद्रोह याविषयीचे चित्रण करते. स्वतः भूमीपुत्र असलेल्या कथाकाराने या कथेद्वारे शेतकऱ्यांच्या विविध प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. ती कथा आजच्या अवस्थेत दलाल, आडते फायद्यात आणि शेतकरी कसे तोट्यात आहेत याकडेही लक्ष वेधून घेते. अशा या चित्तस्पर्शी कथेचे कथानक, त्यातील घटना प्रसंग, निवेदन, वर्णने यातून सामग्र शेतकरी जीवनाचे वास्तव चित्र साकार होते.

'लाल चिखल' या कथेचा निवेदक 'बापू' हा एका शेतकरी दांपत्याचा मॅट्रिकच्या वर्गात शिकणारा मुलगा आहे. कथालेखक भास्कर चंदनशिव हेच बापूच्या भूमिकेतून बऱ्याच कथांचे निवेदन करतात. बापूचे आई वडील कळंब येथील आठवडी बाजारात भाजीपाला विकून कुटुंबाचा निर्वाह करीत असत. सोमवार हा बाजाराचा दिवस. बापू हासेगाव हे कळंब हा प्रवास दररोज पायी करीत असे. जाता-येता तो वाचन करून आपला अभ्यास पूर्ण करीत असे. दरवर्षी वरचा नंबर मिळवत असूनही बापूला मॅट्रिकच्या वर्षांचे दडपण वाटत होते. सोमवारी बाजारामुळे अर्धी शाळा असे पण बापूला तो आपल्या मुलावरच असल्यासारखे वाटे. कारण त्या दिवशी त्याला बाजारात गावाकडून भाजीपाला घेऊन येणाऱ्या आई वडीलांसाठी जागा धरून ठेवावी लागत असे. शाळा सुटल्यावर बाकीची मुले-मुली आपापल्या घरी-गावी जात. बापूला आई-वडिलांना मदत म्हणून बाजारात भाजीपाला विकायला लागे. वर्गातील मुली बाजारात येत, याचा बापूला संकोच वाटत असे 'धंद्यात लाज बाळगू नये' असे शिक्षण त्याला

मलाच चुकल्यागत वाटलं. न इच्यारता तसंच 'खडं,-दगडं' मांडून बसाया फायजी व्हतं. पर बोलणं उरकीत म्या बी जोर देऊन बोललो,

'हास्यागाव...'

'.....जरा पलीकडं सरून बसं.' तवर तर म्या दगडं मांडून बसलो व्हतो.'

हा प्रसंग बरेच काही सुचविणारा आहे. जशाच तसे वागायला समाजच भाग पाडायला शिकवितो, हे येथे ध्यानी येते. जागा मिळविण्याचा प्रश्न सुटला की शेतकऱ्याला आणलेल्या शेतमालाची घसा तोडून जाहिरात करावी लागते. हे शहाणपण सुद्धा बापूला शेजारी बसलेल्या अशिक्षित शेतकऱ्याकडूनच कळते. तो प्रसंग भास्कर चंदनशिव ठळकपणे साकार करतात.

“ 'का रं, माप हाय का किल्लूचं...' शेजारच्या पावण्यानं मला हाक मारून हाटकिलं. माज्या जवळचा आर्धा किल्लू मागून घेतला. आन् त्याची गिऱ्याकी म्या किनभर बघत बसलो. पावण्यानं गिऱ्याक वावरलं. आन् झाल्याली भवानी कपाळाला लावून आदबीनं बसला तसं म्या त्याला बोलत बोलत इच्यारलं.

'.....आन् ह्या ह्याचं भाव कोण ठरवितंय वं.....'

'कोण कस्याला ठरवील. आपलं नशीब मानायचं आन् गप्प बसायचं....' पावण्यानं बोलणं थांबवीत आरूळी ठोकली,

'घ्या घ्या, हिर्वी मिर्ची, लवंगी मिर्ची.... घ्या.... सस्त लावली सस्त....' भवानी झाल्यावर पावण्याला चेव आला व्हता. येगळाच हूरूप चढला व्हता.... आन् माज्याकडं बघून सांगत व्हता.

'पोरा, मुका ऱ्यायलाच तर तसंच गठुडं गावाकडं न्यावं लागलं. बैलाला खाऊ गालावं लागलं... आरं बोललं त्यांच हुलगं इकल्यात, मुक्याचं गहू बी कुणी इच्यारीत नस्तंय....' असं सांगत सांगतच त्यो उभा ऱ्यायला आन् कानाला हात लावून आरडायला-

“ 'घ्या, घ्या सस्तीची-मस्तीची. घ्या लवंगी मिर्ची.... हिरवी मिर्ची, हिर्वीऽऽ आलीऽऽ आलीऽऽऽऽ' ”

'लाल चिखल' या कथेतील शषवटचा प्रसंग तर, वाचकांचे अवधान सर्वार्थाने खेचून घेणारा आहे. भास्कर चंदनशिव यांच्या प्रतिभा सामर्थ्याचे, अन परमन-परकाया प्रवेश करण्याच्या अपूर्व शक्तीचेही या प्रसंगातून दर्शन घडते.

“ 'आठ आणे किल्लू' आबाचा तसलाच तार लावलेला आवाज गिऱ्याकानं चार-दोन टमाटी हातात घेतली.

३. म्हागूम्हाग - मागोमाग.
४. खीनभर - क्षणभर.
५. वकूत - वेळ.
६. मपल्या - आपल्या स्वतःच्या.
७. कवरच्या कवर - कितीतरी वेळ.

२.२.३ पाणी

भास्कर चंदनशिव यांची 'पाणी' ही कथा 'जांभळढव्ह' या कथासंग्रहातील आहे. खेडे गावात राहाणाऱ्या महार जातीच्या समाजाला भीषण दुष्काळात पाण्यासाठी सवर्णीयांशी संघर्ष करावा लागतो. परंतु त्यातून त्यांच्या वाट्याला घोर निराशा येते. सगळा महार समाज पाण्याविना तळमळत राहतो. त्यांचे जीवनच धोक्यात येते. केवळ दलित असल्यामुळेच गाववाले त्यांच्याशी निर्दयपणे वागतात. या वास्तव चित्रणाद्वारे 'जातीयता' हा मानवतेला लागलेला काळीमा असल्याचे प्रकर्षाने जाणवत राहाते.

२.२.३.१ आशय

'पाणी' ही दलित कथा आहे. स्वातंत्र्यानंतर आपल्या देशात शिक्षणाने जागृती झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन ग्रामीण भागातील दलित समाजही जागृत होऊ लागला. तो आपल्या न्याय हक्कांसाठी सवर्णीयांशी संघर्ष करू लागला. अशा संघर्षाची कहाणी 'पाणी' कथेतून मांडलेली आहे.

भर दुपारी गावातील सात-आठ महार जातीचे लोक खांद्यावर कुदळी-खोरी घेऊन पाण्याचा शोध घेत गावाशेजारील नदी पात्रात हिंडत असताना, त्यांना ओलसर जागा सापडते. नदी पात्रात गाववाल्यांचा झरा मात्र या ओलसर जागेच्या खालच्या बाजूला असतो. आपण इथे झरा खोदलेला गावकऱ्यांना रूचणार नाही याची पुरती जाण असतलेला सदान्न आपल्या तरूण जातभाईंना मोडता घालण्याचा प्रयत्न करतो. तो कुदळीने उकरीत असलेल्या, ज्योतीला म्हणतो, 'पर ह्या हिरा गाववाल्याला देखवल का...?' यावर एक महार तरूण उत्तरतो, 'छ्या छ्या, सदान्न कवा बी फाटक्यता पाय घालूनच बसतोय. चला रं पोरावं, चला.' - सदान्नच्या बोलण्याकडे दुर्लक्षच नव्हे तर, ते साफ धुडकावून महार तरूण उघड्या अंगाने झरा खांदू लागतात. मग सदान्न त्यांचे काम बघत बसून राहतो.

थोड्याच वेळात झऱ्याला खूप पाणी लागले. झरा खोदणारा दाम्या आरडून बोलतो, 'आरारा, अगं त्ये बग पाणी, आयात मोरीसारखा भडका आला? तो नाचत हसतच वर येतो. पाणी बघून सारेजण

आनंदित होतात. सदान्ना मात्र मखबपणे आपल्याच विचारांच्या तंद्रीत पाण्याकडे बघत राहातो. त्याला जराही आनंद होत नाही. सदान्नाला नदीतली हाडळ लागली काय? असे म्हणून तरुण मुले त्याला आपल्या आनंदात सहभागी करून घेऊ पाहातात. त्यावर सदान्ना म्हणतो. 'पोरहो, देव देतोय पर करम आड येतय, त्याला काय करणार हुं' - पण त्याचे बोलणे ऐकून घ्यायला जातभाई तिथून कधीच गावात गेले होते. भानावर आलेला सदान्न झऱ्यात उतरून पोट भरभरून पाणी पितो. समाधानाने ढेकर देत वर येतो आणि गाव वाटेला लागतो. चालताना त्याच्या मनात नको नको ते विचार येत राहातात. सवर्ण गाववाले संतापून आपणाला जाब विचारतील. त्यांना कसे सामोरे जायचे या विचाराने सदान्ना अस्वस्थ होतो.

“....तरी मी सतरांदा पोराली सांगत व्हतो की, बाबानु हितं हिरा खांदू नका रं. आता खालच्या अंगालाच गाववाल्याचा हिरा हये काय पोराला माहित नव्हतं ह्या. उद्या गाववाले खवळून उठले, आन् धेड्यानू तुमी मुद्दाम वरल्या बाजूला पाणी केलंत.... आमचं पाणी बाटवाया पायीच तुम्ही ह्यो उद्योग केलाय, तर कोणाच्या थोंडान त्यान्ला बोलावं....” अशा विचारचक्रात सापडलेल्या सदान्नाच्या कुशंकेला यानंतर गावातून नारळ, गुलाल घेऊन आलेल्या संतांच्या बोलण्याने अधिकच पुष्टी मिळते. नारळ-गुलाल घेताना भगा वाणी संताला म्हणाला होता, “भडव्याहो, हिरा खांदून आलाव, प भरा कसं पाणी भरतात त्या, मायला आमचं पाणी बाटविण्यापाईच वरच्या बाजूला घातली आसंल.... आन् आसं बोलत बोलतच दात खायला.....” हे ऐकून घेत असतानाच सदान्नाची नजर 'काँवऽ काँवऽऽ' ओरडणाऱ्या कावळ्याकडे जाते पुढच्या अशुभाची यामुळे सदान्नाला पक्की पूर्वसूचनाच मिळल्याचे वाटते. तो हताशपणे लिंबाच्या वाळत्या फांदीवर बसलेल्या कावळ्याला उद्देशून म्हणतो,

“का रं बाबा, तुझा सराफ खरा ठलाय मर्दा. आजूक कसला, सराप घायलाच.... आरं होती नव्हती ढोरं मेल्यात. आरं काय राखलंय. ह्या उरल्यासुरल्या पाण्याला बी सराप.....” यावर संता रडवे हसतो. सदान्ना त्याला झऱ्याला नारळ वाढवून येण्यास सांगतो.

दिवस मावळल्यानंतर गावात, रस्त्यावर 'म्हारग माजल्यात, त्यांनी मुद्दाम वरच्या बाजूला हिरा धरला' अशी उघड पणे लोक चर्चा करू लागतात. पाटील, सरपंचाकडून 'धेडग्यांना चावडीत येण्याचा' रामा येसकराकडून निरोप दिला जातो. त्यामध्ये सदान्ना, संताजी चुलतं, संभा भाऊ, चोखा-चुलत भाऊ यांना निरोप देणे जातभाई असणाऱ्या रामाच्या जीवावर येते. पण त्यापुढे त्याचा नाईलाज असतो.

चढत्या रात्रीला गॅसबत्तीच्या उजेडात एका बाजूला गाववाले तर दुसऱ्या बाजूला महार लोक बसून चावडीत बैठक सुरू होते. सरपंच खड्या आवाजात सदान्नाला म्हणतो, 'आं ह्येऽसदा, काय केलंच रं ह्योऽऽ! पोराला चांगली वाट दावून आपण बगत बसायचं वय ह्या, का त्याच्या माथ्यावर शेण कालवून टाकायचं?' यावर 'हिन्याचंच बोलताव नव्हं?' असे सदान्नाने विचारताच 'हिन्याचं न्हाय, आमच्या

२.२.३.७ शब्दार्थ

१. पव्हरा - पोहरा, घागर
२. हिरा - झरा
३. खिनभर - क्षणभर
४. सराप - शाप
५. गंगमुख - उत्तर दिशा
६. राखीसमुख - राक्षसमुख, दक्षिण, दिशा
७. पांद - पानंद, रानातील वाट.

घटक - ३

चित्रपट म्हणजे काय?

चित्रपट : एक दृकश्राव्य माध्यम

- चित्रपट : १) माध्यमांतर
२) दिग्दर्शकाचा दृष्टिकोन
३) छायाचित्रण

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्ट्ये

३.१ प्रस्तावना

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ चित्रपट म्हणजे काय?

३.२.२ चित्रपट एक सामाजिक दृकश्राव्य माध्यम

३.२.३ दिग्दर्शकाचा दृष्टिकोन

३.२.४ छायाचित्रण

३.२.५ चित्रपटाचा आस्वाद

३.३ समारोप

३.४ कठिण शब्दांचे अर्थ

३.५ सरावासाठी अंतर्गत विकल्पासह लघुत्तरी प्रश्न

३.६ पूरक वाचन

३.७ संदर्भ सूची

प्रा. डॉ. बापूसाहेब चंदनशिवे यांनी अधोरेखित केली आहे. 'सैराट' चित्रपटाच्या संदर्भात अनेक क्रिया प्रतिक्रिया समाजामधून उमटल्या होत्या. बऱ्याचजणांनी चित्रपटास दोषी ठरवलं होतं. पण चित्रपट हे समाजात घडणाऱ्या घटनांचं 'प्रतिबिंब' आहे असे प्रा. बापूसाहेब चंदनशिवे सर म्हणतात.

'खवॉडा', 'बबन' आणि 'हैद्राबाद कस्टडी'चे दिग्दर्शक भाऊराव कऱ्हाडे यांनी थोडसं वेगळं मत मांडल आहे. ते आसं,

“प्रत्येक व्यक्तीच्या भोवती सिनेमा असतो म्हणजे काहीना काही घटना घडत असतात. यातील चित्रिकरण करता येण्यासारख्या घटना चित्रीकरण करून, चित्रपटातून मांडल्या की त्याच्या सिनेमा होतो. या घटना अभासात्मक असतात.”

आता चित्रपटामध्ये सामाजिक घटना अभासात्मक असतात की त्याचं प्रतिबिंब उमटलेलं असतं? या संदर्भात आपण विचार करू. 'प्रतिबिंब' म्हटलं तरी आरशातील प्रतिमेसारखं जसच्या तसं उमटलेलं नसतं. एका व्यक्तीच्या संदर्भातील घटना असल्या तरी, चित्रपटाच्या दृष्टिकोनातून इतर व्यक्तीच्या संदर्भातील घटनाही त्यामध्ये मिसळतात. ज्यामुळे चित्रपट व्यक्तीनिष्ठ वाटत असला तरी तसा तो नसतो. व्यक्ती सामाजिक अभिव्यक्तीच्या प्रतिनिधी ठरतात. या अर्थानेही चित्रपट सामाजिक अभिव्यक्तीचं माध्यम आहे.

'कलात्मक चित्रपट' आणि 'व्यावसायिक चित्रपट' असे स्थूलमानाने भारतीय चित्रपटाचं वर्गीकरण केलं जातं. जगामध्ये ज्या प्रदेशातून चित्रपट निर्मिती होते. त्यावरूनही चित्रपटाचं वर्गीकरण केलं जातं. उदा. हॉलिवूड, टॉलीवूड, बॉलीवूड, इराणी, मद्रासी, बंगाली, मल्याळम्, मराठी.

पण या संदर्भातील मराठीमधील तरूण दिग्दर्शकांच्या भूमिकापण विचारता घ्यायला पाहिजेत. दि. ६ जानेवारी २०१३ च्या 'दै. लोकसत्ता' अंकात रवी जाधव यांची मुलाखत आली होती. त्यामध्ये त्यांनी 'कलात्मक व व्यावसायिकतेशी मेळ घालणारे चित्रपट हे एक माध्यम आहे.' असं सांगितलं होतं. तर भाऊराव कऱ्हाडे कलात्मक व व्यावसायिक असा भेदच मानत नाहीत. 'चित्रपट हा चित्रपट असतो. चांगला चित्रपट कलात्मक व व्यावसायिक अशी दोन्ही मूल्ये जोपासतो' असे त्यांचे मत आहे.

३.२.२ चित्रपट एक सामाजिक दृकभाष्य माध्यम :

मानवाने आपल्या गरजेपोटी अनेक साधनांचा तसेच माध्यमांचा पण शोध लावला. पूर्वीपासूनच माणसाला माणसांशी काहीतरी बोलायचं आहे, सांगायचं आहे. यासाठी आदीमानवाने गुहेमध्ये चित्रे काढली, शिल्प कोरले. चित्र लिपीतून पुढे भाषेचा जन्म झाला. चित्रपट हे सुद्धा मानवाने शोधलेले माध्यम आहे. चित्रामधून, शिल्पामधून, नृत्यामधून मनुष्य माणसाशी जसं काही सांगत राहतो तसंच

साहित्यामध्ये कथा, कविता, नाटक, कादंबरी, गिते इत्यादींचा चित्रपटामध्ये समावेश होतो. कथा नैपथ्यासाठी आकर्षक रंगविलेले सेट उभे करावे लागतात. वेगवेगळ्या चित्रांच्या प्रतिकृती त्यामध्ये असतात. उदा. 'बाहुबली' चित्रपटाचा सेट यामुळे चित्रकला सारख्या माध्यमाचा समावेश पण चित्रपटामध्ये होतो. चित्रपटामध्ये वेगवेगळे पुतळे उभे केल्याचे दाखविले जातात. उदा. बाहुबली चित्रपटातील बल्लाळदेवचा भव्य पुतळा.

चित्रपटामध्ये संगीत आणि नृत्ये असतात म्हणून नृत्य आणि संगीत या कला माध्यमांचा समावेश पण चित्रपटात होतो.

मुद्रित प्रसारमाध्यमामध्ये वर्तमानपत्रे, पाक्षिके, मासिके, साप्ताहिके, वार्षिक अंक, दिवाळी अंकाचा समावेश करावा लागेल. चित्रपटाची समीक्षा, बातमी, जाहीरात यातून प्रसिद्ध होते. चित्रपटाच्या प्रसिद्धीसाठी पी.आर.वो. नेमावा लागतो. त्यामुळे या मुद्रित प्रसारमाध्यमाचा समावेश पण चित्रपटामध्ये होतो.

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमामध्ये आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, इंटरनेट, मोबाईल याचा समावेश होतो. अलीकडे इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमामध्ये व्हॉट्सअप, फेसबुक, यू ट्यूब, ट्वीटर, इन्स्टाग्राम यांच्या वापरामुळे झपाट्याने दळण वळणामध्ये बदल झाले आहेत. या सर्वांचा वापर चित्रपट निर्मितीसाठी होतो. म्हणून चित्रपट माध्यमाचं माध्यम आहे.

वरील पैकी बरीच माध्यमं एकांगी आहेत. काही माध्यमामध्ये एखाद-दुसऱ्या इतर माध्यमाचा समावेश होतो. पण चित्रपटासारखी व्यापकता इतर माध्यमांमध्ये नाही. त्यामुळे चित्रपट निर्मिती एका व्यक्तीने होत नाही. खूप लोकांचे परिश्रम त्याला कारणीभूत होतात. शिवाय भरपूर पैसाही खर्च करावा लागतो. त्यामुळे चित्रपट निर्मिती म्हणजे एक उद्योगधंदाच आहे.

□ माध्यमाचे माध्यमांतर

माध्यमांतर म्हणजे एक माध्यमाच्या कलाकृतीची इतर माध्यमामध्ये झालेली निर्मिती होय. उदा. आनंद यादवाच्या 'नटरंग' कादंबरीवरून 'नटरंग' चित्रपट निर्माण झाला. वि. वा. शिरवाडकरानी लिहिलेल्या 'नटसम्राट' नाटकावरून 'नटसम्राट' चित्रपट निर्माण झाला.

एखाद्या कादंबरीचं किंवा नाटकाचं चित्रपटामध्ये माध्यमांतर होत असताना ते 'रूपांतर' असत नाही. तर निर्मिती असते. उदा. कादंबरीतील घटना-प्रसंग जसेच्या तसे आणि सगळेच घटना प्रसंग चित्रपटामध्ये येतीलच असे नाही. कारण कादंबरीचा आकृतीबंध व सिनेमाचा आकृतीबंध वेगवेगळा आहे. सिनेमामध्ये कॅमेऱ्याच्या सहाय्याने त्या घटना चित्रित कराव्या लागतात. त्यासाठी तंत्राचा वापर

किंवा एक, दीड मिनीटाचा टीझर बनवतानाही दिग्दर्शकाचा दृष्टिकोण जाणवतो. याही दिग्दर्शकाला खालील बाबींचं ज्ञान असणं गरजेचं आहे -

१. चित्रपट माध्यमाचं ज्ञान.
२. चित्रपट निर्मितीचे तंत्र.
३. चित्रपटातील पात्रांचे स्वभाव व त्याचे निसर्ग व प्राण्यांशी असणारे सहसंबंध.
४. व्यापक सामाजिक विचारधारा व तत्त्वज्ञान.
५. चित्रपटाचे भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिक वातावरण.
६. माणसांच्या वागण्या-बोलण्याच्या तऱ्हा, लकबी व त्यांची भाषा.

यावरून दिग्दर्शक व्यापक दृष्टिकोण असणारा असावा हे कळतं. चित्रपट संहितेपासून दिग्दर्शकाचा प्रवास सुरू होतो. निवडलेल्या स्थळाचं तो 'रेकी' (निरीक्षण) करतो. व्यंकटेश तात्या माडगूळकरांनी 'बनगरवाडी' चित्रपटाचं शुटिंग करावयाच्या अगोदर तंत्रज्ञ लोकांची टीम 'लेंगरेवाडी' गावात आणली होती. तिथे मेंढरांचं येणं जाणं, त्यांच्या पायवाटा, कोकराचं, मेंढराचं ओरडणं, मेंढक्याचे मेंढर बोलवणं, त्यांच्या हालचाली, लकबी, कुणी माऊलीनं मारलेली हाक या सगळ्यांच्या नोंदी घ्यायला लावल्या होत्या. दिग्दर्शक लोकेशन पाहून झालं की स्वतःचा स्टोरीबोर्ड तयार करतो. कॅमेरामन, वेशभूषाकार, रंगभूषाकार आणि सहाय्यक दिग्दर्शकाकडून चित्रिकरण करण्यासाठी लागणाऱ्या संहिता तयार करून घेतो. या संहिता वेगवेगळ्या प्रकारच्या असतात कधी चित्रांचं स्केच काढले जातात. कधी स्टील (स्थीर) फोटोंचा वापर केला जातो. या सगळ्यांमधून दिग्दर्शकाचा दृष्टिकोण समजला जातो. चित्रपट निर्मिती दिग्दर्शकाच्या सल्ल्यानुसार होते म्हणून यश व अपयशाला त्यालाच जबाबदार धरले जाते.

३.२.४ छायाचित्रण

छायाचित्रणाला चित्रपटामध्ये खूप महत्त्व आहे. ती कला आहे. तसेच तांत्रिक कौशल्याचा पण भाग आहे. चित्रपटामध्ये कॅमेऱ्याच्या भाषेला खूप महत्त्व आहे. साहित्यामध्ये म्हणजे कथा, कादंबरी, कविता, नाटकामध्ये पण भाषा असते. ती अर्थवाही शब्दांने उलगडत जाते. चित्रामध्ये चित्राची भाषा, रंगाची ठेवण आहे. नृत्याची, संगिताची पण भाषा आहे. तशीच कॅमेऱ्याची भाषा कॅमेऱ्याने दृश्यित केलेली दृश्ये आहेत. ती दृश्ये एकमेकांसमोर ठेऊन संकलन केलं की चित्रपट तयार होतो. एका चित्रपटामध्ये अनेक दृश्यांची मालिका असते. कॅमेरा वेगवेगळ्या प्रकारे ही दृश्ये दृश्यित करतो. यावरूनही छायाचित्रणाचे प्रकार पडतात. काही वेळा शब्दातून प्रसंगाची परिणामकारकता जाणवत नाही. पण नुसती

दृश्ये पाहून जाणवते. पूर्वी चित्रपट मुकपटच होते. पण लोकांना कळत होते. त्याचे कारण दृश्याची परिणामकारकता, चित्रपट पाहाताना कान, डोळा, मन, मेंदू एकत्रीत होतात. त्यामुळे परिणामकारकता वाढते. म्हणून सिनेमा ऐकण्यापेक्षा बघितल्यावर जास्त कळतो. त्यातून छायाचित्रकाराची कलासक्त जाणीव व कौशल्य कळतं. म्हणून छायाचित्रण हा चित्रपटाचा तिसरा डोळा आहे असं म्हणतात. पहिला डोळा लेखक व दुसरा दिग्दर्शक असतो. छायाचित्रणकार हा तिसरा डोळा असतो. कारण चित्रपट प्रदर्शनापूर्वी त्यानेच पाहिलेला असतो. यासाठी कॅमेरामनला कॅमेऱ्याची तंत्रे माहित असणं गरजेचं आहे. कॅमेरा, फोकस, कलर टोन, व्हाईट बॅलन्स, लेन्सचा वापर, लाईटचा वापर, कॅमेरा अॅक्सेसरीजचा वापर त्याला करता आला पाहिजे. एखादं पुस्तक वाचून किंवा चित्रपट पाहून छायाचित्रण करता येणार नाही. त्यासाठी सराव-सराव आणि अनुभव महत्त्वाची गोष्ट आहे. कॅमेरा वापरावरून काही बेसिक कॅमेरा शॉट पडतात ते खालीलप्रमाणे :-

१. अती दूर दृश्य (Extrem long shot) : कॅमेऱ्याने खूप लांबून घेतलेले दृश्य चित्रपटामध्ये अशा दृश्याची गरज असते. तेथील भौगोलिक परिस्थिती कळण्यासाठी अशी दृश्ये गरजेची असतात.
२. दूर दृश्य (Long Shot) : अती दूर दृश्याच्या मानाने कमी लांबवरून ही दृश्ये घेती जातात.
३. मध्यम समीप दृश्य (Mid shot)
४. समीप दृश्य (Close shot)
५. अती समीप दृश्य (Extrem close shot)
६. Low Angle खालून वरती घेतलेले दृश्य.
७. Top Angle किंवा Bird eye's Angle उंचावरून घेतलेले दृश्य.
८. Over the slogder shot (ols) एका व्यक्तीच्या खांद्यावरून समोरच्या व्यक्तीचे घेतलेले समीप (close) दृश्य.
९. Two shot : दोन व्यक्तीचे दृश्य
१०. Tree shot : तीन व्यक्तीचे दृश्य
११. Group shot : व्यक्तींच्या समूहाचे दृश्य.
१२. Point of view : एका व्यक्तीच्या दृष्टीकोणातून इतर व्यक्तीचे, प्राण्याचे किंवा वस्तूचे घेतलेले दृश्य.

१३. एका दृश्यामध्ये काय काय आहे ते दाखविण्यासाठी सुद्धा काही दृश्ये घेतली जातात. त्याला Estaciles shot म्हणतात. नंतर त्या एका मोठ्या दृश्याचे वर्गीकरण (Shot Division) छोट्या दृश्यामध्ये करावे लागते. त्यासाठी कन्ट्युनिटी महत्त्वाची असते.

कॅमेऱ्याबरोबर कोणत्या अॅक्सेसरीज? आणि त्या कशा वापरल्या आहेत यावरूनही दृश्याचे प्रकार पडतात. ते खालीलप्रमाणे :-

१. Title Up : क्रेनवरच्या कॅमेऱ्याने उंचावरती येणे.
२. Title Down : क्रेनवरच्या कॅमेऱ्याने उंचावरून खाली येणे.
३. Pan Right : ट्रॉलीवरचा कॅमेरा उजवीकडे नेणे.
४. Pan Left : ट्रॉलीवरचा कॅमेरा डावीकडे नेणे.
५. डॉली इन : कॅमेरा उद्दिष्टाजवळ नेणे.
६. डॉली आऊट : कॅमेरा उद्दिष्टापासून लांब नेणे.

हल्ली चित्रीकरणासाठी ड्रोन, ग्लिम्बलसारखी उपकरणे वापरली जातात. हे सगळे उपकरणांद्वारे घेतली गेलेली दृश्ये आहेत. शिवाय कॅमेऱ्यामध्ये वेगवेगळी दृश्ये घेण्यासाठी, वेगवेगळ्या लेन्स वापरल्या जातात. छायाचित्रकाराला कोणती लेन्स कोठे वापरावयाची आहे. त्याचे ज्ञान असायला पाहिजे. त्याचबरोबर चित्रपटामध्ये कोणते v.fx (Video effect) येणार आहेत. त्यासाठी चित्रीकरण कसे करावे लागणार आहे. प्रकाशाची मेगीबद्धता कशी आणली जाणार आहे? त्यासाठी कोणते रंग व प्रकाश योजना कशी ठेवायला पाहिजे? याचे ज्ञान असणे रजेचे आहे.

३.२.५ चित्रपटाचा आस्वाद

माध्यमं अनेक आहेत. आणि माध्यमांच्या कलाकृतीला पण त्यांची अशी वेगवेगळी सौंदर्यमूल्ये आहेत. तशीच चित्रपटाला पण सौंदर्यमूल्ये आहेत. ही सौंदर्यमूल्ये कोणत्या घटकाच्या द्वारा निश्चित होतात?

चित्रपटाचा आशय, चित्रपटाची अभिव्यक्ती, कॅमेऱ्याची भाषा, चित्रपटामध्ये वापरलेली प्रतिके, रंगभूषा, वेशभूषा, पार्श्वसंगीत, संकलन, कलाकारांचा अभिनय, चित्रपटाने जोपासलेला विचार व लोकांना दिलेला संदेश यातून चित्रपटाची मूल्ये विकसित होतात. उदा. 'फॅण्ट्री' चित्रपटातील झब्याचे आई-वडील अडाणी तरीही राष्ट्रगीत सुरू झाल्यावर डुकर पकडायचं सोडून अभिवादानासाठी उभे राहातात. इथे दिग्दर्शकाने जोपासलेले मूल्य खूप सुंदर आहे. हा देश सगळ्यांचा आहे. शहरातील, खेड्यातील,

४. फिल्म निर्देशन : कुलदीप सिन्हा, राधामोहन प्रकाशन, नई दिल्ली.
५. सूर का सातवाँ घोडा : (हिंदी फिल्म) शाम बेनेगल.

३.७ संदर्भ सूची

१. मराठी विश्वकोष : खंड-५, पृ.
२. Save the cat : Author Blake sayder.
३. The Filmmaker's eye : Gusted Mercado focal Press : Page - 72 to 74.
४. Screen Play : The foundation of Screen writing : SYD Field.

चित्रपटाची कथा-पटकथा-संवाद

अनुक्रमणिका

- ४.१ उद्दिष्ट्ये
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ विषय विवेचन
- ४.४ ४.४.१ चित्रपटाची व्याख्या
 - ४.४.२ चित्रपटाची कथा
 - ४.४.३ पटकथा
 - ४.४.३.१ प्रतीकात्मकता
 - ४.४.३.२ दृश्यात्मकता
 - ४.४.३.३ कास्टिंग
 - ४.४.४ चित्रपट संवाद
- ४.५ ४.५.१ संगीत
 - ४.५.२ गीत
- ४.६ अभिनय
 - ४.६.१ आंगिक अभिनय
 - ४.६.२ सात्विक अभिनय
 - ४.६.३ वाचिक अभिनय
 - ४.६.४ आहार्य अभिनय
- ४.७ ४.७.१ ध्वनी
 - ४.७.२ प्रकाश योजना
 - ४.७.३ वेशभूषा
- ४.८ संकलन-संपादक

भाषा, पेहराव, लकब, वेशभूषा, केशभूषा, तत्कालीन घरे, घरातील वस्तू इत्याची अभ्यास केल्यानंतर संभाव्य पात्रे, त्यांचे स्वभाव इत्यादीचे नियोजन करावे लागते.

शिवाय वनलाईन हा एक शब्द सिनेक्षेत्रात सतत वापरला जातो. एका वाक्यात किंवा परिच्छेदात कथानक प्रकट होते, त्याला वनलाईन असे म्हणतात. वनलाईन एक कथाकल्पना असते. ती विकसित होते. कथेचे मूळ बीज स्वरूप म्हणजे वनलाईन. कथानकाचे प्रमुख तीन टप्पे पडतात. आरंभ, मध्य आणि शेवट, प्रत्येक टप्प्यांमध्ये गरजेनुसार प्रसंग विकसित केले जातात. त्यामुळे प्रसंगांची स्पष्टता व लेखकाचे म्हणणे अधिक ठळक होत जाते.

४.४.३ पटकथा

पडद्यासाठी लिहिलेली कथा म्हणजे पटकथा, लेखकाला किंवा चित्रपटकर्त्याला जे काही संवाद रहित कधीकधी संवादासहित सांगायचे असते ते दृश्यमाध्यमातून सांगण्याच्या कथासूत्राला **पटकथा** असे म्हणतात.

४.४.३.१ प्रतीकात्मकता

एखादी गोष्ट जी तुम्ही एखादी प्रतीकात्मक कृती किंवा दृश्य दाखवून तुम्हाला जे काही सांगायचे आहे ते सूचित करता त्याला **प्रतीकात्मकता** असे म्हणतात. उदा. पडद्यावर एखाद्या स्त्रीचा गर्भपात झाल्याचे दृश्य दाखवायचे असेल तर तिथे कोंबडीचे अंडे फुटल्याचे दाखवले जाते किंवा नायक आणि नायिकेचे आलिंगन किंवा चुंबन दोन गुलाब किंवा दोन पक्षी एकत्र आणून दाखविले जाते.

४.४.३.२ दृश्यात्मकता

दृश्य विकसित करून म्हणणे अधिक स्पष्ट केले जाते. प्रत्यक्ष तरी अप्रत्यक्ष चित्रण म्हणजे **दृश्यात्मकता**. यामुळे पटकथेच्या कलामूल्यांसोबत वाङ्मय मूल्यांचीही जागा ठळक होते. याशिवाय संगीत, स्पेशल इफेक्ट्स, फॉली, निवेदन, प्रकाश, रंग, गती इ. चा स्पष्ट उल्लेख चांगल्या पटकथेत केलेला असतो. शोले चित्रपटाबाबत अजूनही जाणकार लोक सलीम-जावेद या पटकथाकारांना महत्त्व देतात. थोडक्यात कागदावरचा चित्रपट म्हणजेच पटकथा. ही पटकथा जर उत्तम असली तर सिनेमा दर्जेदारच होतो.

दृक्श्राव्य माध्यमातील चित्रपट या कला प्रकारातून व्यक्त होत असताना चित्रांची प्रभावी भाषा प्रभावीपणे आस्वादकापर्यंत पोहोचविण्याकरिता कथेनंतर येतो तो अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे “पटकथा !”

तसेच दिग्दर्शकाच्या आदेशावरून व क्रियेनुसार नट वाणी, शारीरिक हालचाल, हावभाव, वेशभूषा यांच्या माध्यमातून प्रेक्षकांना रसनिर्मितीचा अनुभव देतात. त्याला अभिनय असे म्हणतात. विश्वनाथ म्हणतात, 'भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः' म्हणजेच अवस्थेचे अनुकरण म्हणजेच अभिनय.

भरतमुनींनी अभिनयाचे चार प्रकार सांगितले आहेत.

४.६.१ आंगिक अभिनय

आंगिक अभिनय म्हणजे शरीर, चेहरा व हावभावाच्या माध्यमातून अर्थाचेप्रकटीकरण करणे. डोके, हात, कंबर, स्तन, पार्श्वभाग आणि पाय याद्वारे आंगिक अभिनय केला जातो. यात डोळे, भुवया, ओठ, कपाळ यांचाही समावेश होतो. अपंग, कुबडा, अंध, म्हातारा यांचा अभिनय आंगिक अभिनयानेच दाखविला जातो. भरताच्या मतानुसार शारीरिक अभिनय थोडासा जरी केला तरी अभिनय दुप्पट होऊन जातो.

४.६.२ सात्विक अभिनय

स्वेद, स्तंभ, कंप, अश्रू, वैवर्ण, रोमांच, स्वरभंग आणि प्रलय यांचा आंतर्भाव सात्विक अभिनयात होतो. यातील स्वेद, रोमांच व अश्रू दाखविणे कठीण काम आहे. यातील अश्रू तर त्या पात्राने त्या व्यक्तिरेखेच्या भावनेच्या तळाशी गेल्याशिवाय शक्य होत नाही. सिनेक्षेत्रात त्यासाठी ग्लिसरीनचा वापर केला जातो.

४.६.३ वाचिक अभिनय

नट मुखावाटे मंचावर किंवा पडद्यावर जे काही बोलतो त्याला वाचिक अभिनय म्हणतात. वाणी किंवा वाचेला अभिनयात महत्त्वाचे स्थान आहे. गुरे राखतानाचा आवाज किंवा पक्ष्यांचा आवाज किंवा शीळ घालणे हे वाचिक अभिनयात येते. वाचेद्वारे आरोह व अवरोह दर्शित करून वाक्यांचा प्रभाव स्पष्ट करता येतो. वाक्यातील नेमका कोणत्या शब्दावर भर द्यायचा आहे हे वाचिक अभिनयाद्वारे निश्चित केले जाते. आवाजवरून एखाद्याचा स्वभाव कळू शकतो. एवढे महत्त्व वाचिक अभिनयाला आहे.

४.६.४ आहार्य अभिनय

या प्रकारात मंचावरील किंवा पडद्यावरील पात्राच्या सभोवतीच्या सजावटीचा अंतर्भाव होतो. उदा.राजवाडा, जेल, पोलीस ठाणे इ.चित्रपटात हे कार्य कला दिग्दर्शकाचे असते. नाटकाच्या भाषेत

यालाच नेपथ्य असे म्हणतात. आहार्य अभिनय म्हणजे आहार जसा संपूर्ण असतो. त्याप्रमाणे सर्व बाबींनी युक्त असा अभिनय म्हणजे आहार्य अभिनय. उदा. राजा दिसतो आहे पण मुकुट किंवा तलवार नाही तर तो राजा वाटण्यात संकोच निर्माण होईल व रसभंग होईल. एकूण अभिनय म्हणजे परकाया प्रवेश. अभिनय प्रत्येक व्यक्तीला करता येतो असे नाही. मात्र प्रयत्नाने ही कला साध्य करता येते.

४.७.१ ध्वनी

श्रवणेंद्रियाला ज्या उद्दिपणामुळे संवेदना होऊ शकते ते **उद्दिपन** म्हणजे ध्वनी. आपण चित्रपट पाहत असताना पात्रांच्या सूक्ष्म हालचाली किंवा वस्तूंचा होणारा आवाज आपल्याला स्पष्ट ऐकू येतो. त्यामुळेच त्या दृश्याचा परिणाम साधला जातो. आरंभी चित्रपट हा मूकपट होता पण तंत्रज्ञानामुळे त्यात खूप मोठे बदल झाले आहेत. घोंघावणाऱ्या वाऱ्याचा आवाज, वीज, ढगांचा कडकडाट, रातकिड्यांचा आवाज हे **ध्वनी** आलेखामुळे शक्य होते.

चित्रपट जेव्हा जिथे चित्रित करण्याची गरज भासली तेव्हा बाहेरच्या अनेक आवाजांचा अडथळा जाणवू लागला. मग संकलन झाल्यानंतर डबिंगच्या तंत्राचा शोध लागला. पडद्यावर नायकाने ज्याप्रमाणे ओठ हलवले आहेत त्याप्रमाणे परत संवाद बोलून ध्वनिमुद्रण होऊ लागले. त्यामुळे चित्रपट प्रभावी व्हायला मदत झाली. जॅक फोली आणि रे. डॉल्बी या दोन तंत्रज्ञांच्या संशोधनामुळे आजचा सिनेमा प्रेक्षकांना जिवंत अनुभव देत आहे.

आस सिंक साऊंड या अत्याधुनिक शोधामुळे डबिंगलाही मागे टाकले आहे. चित्रिकरण स्थळी मायक्रोमाईक पात्रांच्या जवळ दिल्यामुळे आवाज अधिक स्पष्ट झाला. तसेच सिंकमुळे परिसरातील सूक्ष्म आवाजांची नोंद झाल्यामुळे दृश्याचा परिणामही ठळक झालेला दिसतो.

४.७.२ प्रकाश योजना

आजचा कॅमेरा खूप विकसित आहे. तो फ्रेममधल्या अतिसूक्ष्म नोंदी घेतो. मात्र त्याची मुख्य गरज ही प्रकाश आहे. साध्य पात्र किंवा वस्तूवर आवश्यक तो प्रकाश असेल तर कॅमेरा कमजोर पडतो. याशिवाय काही वेळा दृश्यवेळा दृश्यप्रभाव वाढवण्यासाठी प्रकाशाचा वापर केला जातो. उदा. एखाद्या स्त्रीच्या मनाची द्विधावस्था अर्धा चेहरा प्रकाशमान करून दाखवता येते. ४ के, २ के इ. लाईटचे प्रकार आहेत. युनिटसोबत स्वतंत्र जनरेटरची व्यवस्था असते. त्यावर प्रकाश योजना राबविली जाते. वास्तववादी प्रकाश आणि नाट्यात्मक प्रकाश असे प्रकाशाचे दोन प्रकार पडतात. Reflectors, Light Cutters,

४.९ चित्रपटाचा आस्वाद

कोणत्याही कलाकृतीचा रसिकावर अपेक्षित परिणाम म्हणजे रसनिष्पत्ती होय. आपण रसिक या नात्याने कलाकृतीच्या उभारणीतील कौशल्याची व सौंदर्यस्थळांची दखल घेत असतो. कलाकृतीला सामोरे जात असताना अनेक प्रश्नांना आपण सोबत घेतलेले असते, शिवाय आपण वेगवेगळ्या विचार संप्रदायातील असतो. या मुद्द्यांना बाजूला सारून आपण जेव्हा कलाकृतीवर सामर्थ्य आणि उणिवा यांची सहृदयतेने नोंद घेतो हीच आस्वाद प्रक्रिया होय.

चित्रकृतीचा आस्वाद घेणे ही आपली भावनिक गरज असते. तथापि चित्रपट चांगला असेल तरच आस्वाद साध्य आहे. रसिकता ही संस्काराने तयार होत असते. संवेदनक्षमता ही चांगल्या रसिकाची खूण आहे. रसिकाची संवेदनक्षमता जेवढी तीव्र तेवढा चित्रपटाचा त्याच्यावर होणारा परिणाम उत्कट व अचूक असतो. चित्रपट अनेक कलांचे मिश्रण असल्याने रसिकाला किमान अनेक कलांची तोंडओळख असावी लागते. त्याची प्रगल्भता व व्यासंग यावर त्याचे आकलन अवलंबून असते.

कोणत्याही प्रयोगजीवी कलेला दाद प्रतिसादाशिवाय जिवंतपण येत नाही. आपण लेणी बघायला जातो तेव्हा आपल्याला दगडात कोरलेल्या मूर्ती दिसतात. त्या ठिकाणी एखादा त्या विषयाचा जाणकार असेल तर त्याला त्या मूर्तीमध्ये एक मोठा अवकाश दिसेल आणि तो त्या क्षणाचा आस्वाद घेऊ शकेल. आस्वाद घेणे म्हणजे आपण जेवताना कशात काय मिसळून खाल्ले म्हणजे त्या पदार्थाची गोडी वाढते याचे भान आपल्याला असते. त्यामुळे अर्थात जेवणाची गोडी वाढते म्हणजे आपण आस्वाद घेऊ शकतो. एखादी गोष्ट आंतर्बाह्य समजून घेण्याची कला म्हणजे आस्वाद. चित्रपट ही मानवी व्यवहाराला अधोरेखित करणारी कृती आहे. मानवी व्यवहाराचे सूक्ष्म निरीक्षणच मानवी प्रश्न किंवा गुंता सोडविण्यासाठी उपयोगी ठरू शकते. चित्रपटाचा व्यवहार बाजूला ठेवून कला म्हणून त्याकडे पाहणे संयुक्तिक ठरेल. उत्तम चित्रपटाला चांगला प्रेक्षक हवा असतो. तो नसेल तर चित्रपटाचे मूल्यात्मक पातळीवर नुकसान होऊ शकते. कोणत्याही कलेप्रमाणे चित्रपट हा समाज दाखवतो तर समाज हा चित्रपटाला खाद्य पुरवतो. हा परस्पर व्यवहार सुरू ठेवण्यासाठी चित्रपट पाहण्याची दृष्टी विकसित होणे गरजेचे आहे. जाणकारांनी चित्रपट बघावा, त्यावर चर्चा करावी एवढेच नाही तर चित्रपट निर्मिती, दिग्दर्शन, अभिनय, गीत-संगीत यात योगदान देण्याचा विचार करावा. कारण चांगला टीकाकार, चांगला कलाकार असू शकतो. चित्रपट म्हणजे फक्त मानवी भावनांची अभिव्यक्ती नाही तर ती सर्वोत्तम आस्वाद्य कृती आहे. हे जाणून घेतले की, तो समजायला सोपा जातो. खरं तर तो फ्रेमवाईज बघत असतानाच शृंखलापरत्वेही बघायचा असतो. मात्र पडद्यावर दिसणाऱ्या फ्रेममध्ये कुठे कुठे आणि काय काय सामावलेलं आहे हे पात्रे, त्यांच्या हालचाली, संवाद यांच्यासोबत समजून घेता यायला हवे. त्यासाठी बहुतांश कलांची तोंडओळख असणेही महत्त्वाचे ठरते. कारण दिग्दर्शक पात्रांखेरीजही चित्रभाषेतून बरेच काही सांगू पाहत असतो.

२. अभिनयाचे प्रकार.
३. चित्रपटाचा आस्वाद.

४.१५ उपक्रम

☞ आस्वादक दृष्टीकोनातून मराठी चित्रपट पाहून त्यांचे आकलन करा.

४.१६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

१. चलतचित्र : अरूण खोपकर, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
२. चौकटीबाहेरचा सिनेमा : गणेश मतकरी, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे.
३. सामना (चित्रपटाची कथा) : विजय तेंडूलकर, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे.
४. अभिनयाचे प्राथमिक सहा पाठ : सदाशिव आमरापूरकर, विनायक दानेगावकर, लोकवाङ्मय प्रकाशन, मुंबई.

घटक - १
बाकी सर्व ठीक आहे! - लोकनाथ यशवंत
(निवडक कविता)

अनुक्रमणिका

- १.१ उद्दिष्ट्ये
- १.२ प्रास्ताविक
- १.३ कवी परिचय
- १.४ विषय विवेचन
 - १.४.१ मराठी काव्यपरंपरा आणि लोकनाथ यशवंत
 - १.४.२ लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेची धारणा
- १.५ कविता : आशय
- १.६ मध्यवर्ती कल्पना
- १.७ भाषाविशेष
- १.८ समारोप
- १.९ स्वयं अध्ययन प्रश्न व उत्तरे
- १.१० सरावासाठी प्रश्न
- १.११ वाचन
- १.१२ उपक्रम

१.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

१. मराठी काव्यपरंपरा आणि लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितांचे आकलन होईल.

निवडक कवितांचा डॉ. इसादास भडके यांनी संपादित केलेला 'आता आणि पुन्हा' या नावाचा काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेला आहे. तसेच विविध समीक्षकांनी त्यांच्या कवितांची समीक्षा केलेला 'यशवंत कविता लोकनाथची' हा लेखसंग्रह येऊ घातलेला आहे. लोकनाथ यशवंत यांच्या कविता महाराष्ट्र राज्यातील विविध विद्यापीठांत कविता अभ्यासक्रमात आहेत. त्यामध्ये 'पद्मश्री दया पवार स्मृती पुरस्कार', 'अस्मितादर्श वाङ्मय पुरस्कार', 'भैरुरतन दमाणी पुरस्कार' इत्यादी पुरस्कार त्यांना प्राप्त झालेले आहेत. त्यांची कविता ही संविधानिक मूल्यांची जोपासना करणारी कविता आहे.

१.४ विषय विवेचन

१.४.१ मराठी काव्यपरंपरा आणि लोकनाथ यशवंत

वैश्विक साहित्यात 'काव्य' हा वाङ्मयप्रकार लोकप्रिय, आकाराने लहान व कमालीचा प्रेरणादायी असा आहे. मानवी जीवन, निसर्ग, समाज, यांचा आलेख कवितेत येतो. मानवी जीवन अधिकाधिक उन्नत, विचारप्रवृत्त व समृद्ध करणारा हा काव्यप्रकार आहे. मराठी कवितेची पार्श्वभूमी, तिची वाटचाल, संत, पंत आणि तंत काव्य, आधुनिक मराठी काव्य, रविकिरण मंडळ, नवकाव्य, दलित कवितेची पार्श्वभूमी, दलित कविता व दुसऱ्या पिढीची दलित कविता यांचा आढावा घेताना आपणाला कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेची बलस्थाने लक्षात घ्यावी लागतात.

मराठी काव्याचे कालदृष्ट्या वर्गीकरण करताना प्रथमतः आपणाला मुकुंदराजांच्या इ. स. ११८८ (शके १११०) मधील 'विवेकसिंधू' या ग्रंथापासून सुरुवात करावी लागेल. पुढे संत काव्याचा कालखंड हा (इ.स. १२५० ते १८००) असा येतो. त्यामध्ये संत नामदेव, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, चोखामेळा, तुकाराम, रामदास, कान्होपात्रा व जनाबाई यांच्या नाम, भक्ती व विठ्ठल महात्म्य हा वैशिष्ट्यपूर्ण आशय-विषय असलेल्या कवितेचा वेध घ्यावा लागतो. यानंतर पुढे (१६००-१७९४) हा पंडित कविंचा कालखंड येतो. संत व पंत यांचे लेखन अध्यात्म, मोक्षप्राप्ती व परमेश्वर प्राप्ती इ. आशय-विषयांना घेऊन होत होते. शाहिरांचा म्हणजे तंताचा काळ (इ.स. १७५० ते १८५०) असा होय. राम जोशी, सगन भाऊ, प्रभाकर, होनाजी बाळा, अनंत फंदी इ. शाहिरांबरोबरच महादू सुतार, परशुराम शिंपी, मोतीलाल मारवाडी, येसू तेली, गंगू हैबती इ. विविध जाती-जमातीतून शाहीर आलेले दिसतात. या पेशवाईच्या काळात लावणी, पोवाडा, गौळणी, कलगीतुरा, छक्कड, फटके, गोंधळ या स्वरूपाच्या रचना होत्या. याचे विषय हे लोकजीवनाशी निगडित असे असलेले दिसतात.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे ज्येष्ठ अभ्यासक रा. श्री. जोग मराठी कवितेचे (१८४० ते १९४०) या शतकातील एकूण तीन कालखंड मानतात. "पहिला कालखंड १८४० ते १९८५ असा

जीवनमूल्यांचा होत जाणारा न्हास यांना कुठेतरी रोखले पाहिजे, अशी भूमिका घेऊन जातिअंताचा लढा लढणारी ही कविता मनुष्याच्या गुणांना महत्त्वाचे स्थान देऊन जातिविरहित समाजाचे स्वप्न पाहणारी ही कविता आहे, असे म्हणावे लागते. ‘जीवाचा आटापिटा’ या कवितेत सर्व बाजूंनी जातीचा शोध घेणाऱ्या व जुनाट जातीभेद पाळणाऱ्यांची जातियवादी प्रवृत्ती उघडी पाडण्याचा प्रयत्न कवीने अत्यंत उपरोधिक शब्दात केला आहे. लोकनाथ यशवंत म्हणतात,

“माझे आडनाव माहीत नसल्याने तो खूप अस्वस्थ झाला.
एनकेन प्रकारे त्याने मामाचे नाव विचारले
त्यावरूनही तो समजू शकला नाही
नंतर त्याने वस्ती विचारली
तिथेही त्याला बोध झाला नाही.”

चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, आरक्षण, धर्म, नातेवाईक, नोकरीचा कोटा इ. सगळ्या बाजूंनी जात शोधू पाहणाऱ्या ह्या वर्णव्यवस्थेच्या पहारेकऱ्याला, कवीला कलावंताच्या कोट्यातून नोकरी लागली आहे असे सांगावे लागते. म्हणून अशा जातीच्या हरळीला लगडून, मानसिकता जातीशी घडू बांधून जगणाऱ्याला कवी शेवटी म्हणतो,

“काही किडे घाणीत जगतात, तिथेच सरपटतात आणि तिथेच मरतात.” असा उपहासात्मक व उपरोधात्मक टोला लगावला आहे.

॥ मुख्य प्रवाह ॥

ही कविता शहरात राहणाऱ्या मुखवटाधारी माणसाच्या मनोवृत्तीचे दर्शन घडविणारी कविता आहे. शहरी जीवनशैली ही बहुतांशी ‘ओठात एक व पोटात एक’ अशी मुखवटाधारी आहे. सरळ साधेपणाने तोंडावर बेधडक बोलणे ही खेडेगावची वैशिष्ट्ये इथे शहरात निरुपयोगी आहेत. इथे सगळेच अगदी दुटप्पीपणाने चालते. इथं खोटं-खोटं असलं तरी इथल्या शहराचा मुख्य प्रवाह मुखवटाधारी, लबाड, असत्य, वरवरच्या व कार्पोरेट मतलबी जगण्या-वागण्याच्या स्वार्थी दुनियेचा आहे हे सांगताना लोकनाथ यशवंत म्हणतात,

“शहरात राहूनही तुम्ही समजत नाही यार
माणूस असा एकाएकी तोडायचा नसतो
हळूहळू दूर सारायचा असतो.”-

या प्रवाहात सामील होणाऱ्यांनी त्यांच्यासारखं खोटं-खोटं वागावं म्हणजे सगळी कामे बिनबोभाट

आता, तो बेटा, माझ्या उंचीएवढा झाला आहे.

हवेच्या झुळकीसोबतची त्याची सळसळ

मला कृतकृत्य करून जाते.”

पिंपळाच्या झाडाचे प्रतीक कवीने इथे माणूस व माणुसकीला बोन्साय, खुरटे करू पाहणाऱ्या प्रवृत्तीला, बाजूला सारून माणुसकीचा पिंपळवृक्ष समतावादी पर्यावरणाच्या धारणेने खुल्या हवेत जमिनीत लावून त्याच्या मुक्त सळसळतेपणाचा स्वातंत्र्यवादी अनुभव या कवितेत व्यक्त केला आहे.

॥ राग ॥

या कवितेत लोकनाथ यशवंत यांनी कुपोषित बालकांच्या बकाल जीवनाचे वास्तव समोर जाणून तथाकथित तकलादू समाजसेवा करणाऱ्या बेगडी समाजसेवकांचा बुरखा फाडला आहे. कवी म्हणतो,

“कुपोषणाने गोजिरी मुलं मरत आहेत अकाली
सरकारला ‘असल्या’ बाबींकडे लक्ष द्यायला नेहमीप्रमाणे वेळ नाही
एनजीओवाले आनंदात आहेत”

कवी विषय निघाला होता म्हणून एमबीबीएस डॉक्टरांना सांगत होते. तेव्हा ताडकन डॉक्टर म्हणतात,

“शहरात यावे मुख्य धारेत त्यांनी”

तेव्हा कवी म्हणतो,

“तुमच्या वातानुकूलित घरी आणून ठेवतो कुपोषितांना.”

□ □

डॉक्टरसाहेब समोरून गेले तरी,

बघत नाहीत माझ्याकडे आजकाल”

हे वास्तव मांडत असताना कवीने तकलादू विचारसरणीच्या दांभिकतेचा स्फोट करून इथे अतिशय उपरोधिक भाषेत हे भाष्य केलेले दिसून येते. उपरोधिकता व उपाहासात्मकता हे या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे.

लोकशाहीची बूज राखणारी ही कविता लोकशाहीचा भ्रमनिरासही सांगते. महानगरातल्या अधःस्तरीय जीवनाचे दाहक वास्तव ही कविता मांडते. लोकनाथांची कविता एका बाजूला कठोर असा आत्मशोध घेते तर दुसऱ्या बाजूला ती डोळस समूहशोधनाची प्रक्रिया पार पाडताना दिसते. समाजात खुलेआम वावरणाऱ्या विकृती कवीला बैचेन करतात, त्यांचा योग्य शब्दात कवी समाचार घेताना दिसतो. म्हणूनच डॉ. संजय मून म्हणतात, “मानवाच्या उत्क्रांतीमध्ये कोणत्याही क्रांतीचे सहजच पोथीत रूपांतर होणाऱ्या प्रक्रियेचा अगदी सहजपणे केलेला हा उल्लेख विलक्षण होता.” जीवनाचे सत्य संदर्भ मानून उभ्या राहणाऱ्या विकासाला माणूस पारखा होतो व सत्यशोधनाच्या कसोटीवर मानवी जीवनाचे मूल्य शोधू पाहणारी विचारसरणी कवीला प्रिय आहे. बुध्दाच्या व्यापकतेने पाहणारी ही करुणादृष्टी कविच्या शब्दांशब्दांतून व्यक्त होते. खऱ्या अर्थाने सामाजिक बांधिलकीचे तत्त्व जोपासणारी ही कविता व्यावहारिक अनुभवांची मांडणी करताना सामान्य माणसाच्या मनातली बौद्धिक जिज्ञासा सातत्याने जागृत ठेवणारी आहे. जगण्याच्या निर्विवाद स्पर्धेत सामान्य माणसाला समृद्ध करण्यासाठी झटणारी ही कविता आदर्शवाद व इतिहासाच्या दिशेने निसर्ग, माणूस आणि समाज यांचे एक वास्तव चित्र रेखाटताना दिसून येते. कवीला मानवकेंद्रित विकास अतिशय महत्त्वाचा वाटतो. त्यामुळे बदलत्या जगण्याच्या लढाईतील लहान-सहान प्रश्नावरही तो कवी सहज भाष्य करतो. विचारांची एक बैठक लाभलेला कवी क्रांती, उत्क्रांती व प्रतिक्रांतीवर सहजपणे भाष्य करताना आपणाला सतत दिसून येतो. म्हणून तर डॉ. संजय मून म्हणतात, “जितके सहज जगणे तितकीच सहज कविता, हा त्यांच्या कवितेचा विरोध जगण्याचे अनेक आसूड अंगावर मारून घेण्यासाठी हा कवी अजूनही ‘मातीचे पाय’ घेऊन जमिनीवरच वावरतो. मूल्यांची सर्वदूर होत असणारी पडझड पहात असतानाच ‘मी सत्त्व राखून आहे! माझ्यापरीने माझ्यापुरतं’ अशी ग्वाही तो देतो” (प्रस्तावना पृ.५)

ही कविता संवादी कविता आहे. गौतम बुध्द, प्लेटो यांच्या कामगिरीचा ती उल्लेख करते आंबेडकरी क्रांती विचारावर कवीचा विश्वास आहे. समाजमनाचे प्रबोधन व परिवर्तन व्हावे ही तिची रास्त अपेक्षा आहे. होणाऱ्या बदलांमध्ये माणसाचे मनुष्यत्व जपणारी ही कविता सूक्ष्म प्रश्नांना उजागर करताना दिसते. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या वाईट परिणामांची भिती बाळगून झोपलेल्या माणसाला जागे करणारी, बसलेल्याला उठून उभे करणारी व उभा आहे त्याला समतेसाठी पहायला लावणारी यशवंतांची कविता सरळ सरळ तथागत बुध्दाच्या, म. फुल्यांच्या व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मानवतावादी मूल्यांना ती खऱ्या जाणिवेने संविधान मूल्यांचा जयघोष करताना दिसते. मुळात मनुष्यजीवन हे समष्टीला व समतेला धरून असले पाहिजे ते समष्टीला धरून आहेच, पण मानवी जीवनाला आवश्यक असणारी नैसर्गिक अधिकाराची बूज समतेत असते. म्हणून प्रतिकूल विषमतावादी मूल्यांना बाजूला सारून समतावादी मूल्यांचा कवी जयघोष करताना जगणे व जगविणे ही मानवी संस्कृती कवितेत रुजवताना आपणाला दिसतो.

लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेचे महत्त्व दडलेले दिसून येते. साधी, सोपी, सरळ भिडणारी ही भाषा असून आशय, विचार व अभिव्यक्ती यांचा सुंदर मिलाफ घेऊन येते. आणखी एक लोकनाथ यशवंत यांच्या काव्यभाषेचा विशेष म्हणजे ती समाजाला जाग आणून वाचक, अभ्यासक व समीक्षकांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घातले. जात, पात, पंथ, वंश, धर्म यांना बाजूला सारून येणारी ही कविता निखळ विश्वात्मक मानवतावादी कविता आहे.

१.८ समारोप

समकालीन वास्तवाचा वेध घेणारी लोकनाथ यशवंत यांची कविता सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवते. माणसाचे माणूसपण नाकारणाऱ्या समाजव्यवस्थेला नकार देऊन आंबेडकरवादी विचारांची विचारशिलता जोपासताना दिसते. फारशी प्रक्षोभकता न बाळगता संयमित, विवेकी बाणा धारण करून जात्यांध, धर्मांध, मूल्यहीनता, अमानवीपणा, विचारांचे अवमूल्यन, विमुक्तिकरण, वास्तव जगणे इ. विविध गोष्टींवर ही कविता प्रकाश टाकताना दिसते. अनुभवाला समृद्ध बनवून वाचकमनाशी संवाद साधणारी ही कविता जगण्याचे विदारक वास्तव शब्दात पकडून त्याचे अनेक पडदे उलगडताना दिसते. थोडक्यात, ही कविता धर्म, समाज, राजकारण, धर्मकारण व विविध क्षेत्रातील मक्तेदारी यावर भाष्य करताना स्वच्छ व निर्मळ जातविरहित, वर्गविरहित माणसांच्या वर्तनाची व नवसमाजनिर्मितीची अपेक्षा बाळगते. थोडक्यात ही कविता समाजाचे मूलगामी परिवर्तन व्हावे, अशी प्रामाणिक व तळमळीतून इच्छा प्रकट करणारी कविता आहे. ती जीवनाला अधिक गतिमान करणारी कविता आहे.

१.९ स्वयं अध्ययन प्रश्न व उत्तरे

१.९.१ वस्तुनिष्ठ प्रश्न

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. त कुठे बसतो मी, म्हणून त्याच्या जीवाचा आटापिटा सुरूच.
 (अ) जातीत (ब) धर्मात (क) देशात (ड) चातुर्वर्णात
२. तुम्ही गोष्ट करता चॅपलीनच्या, मदर टेरेसाची.
 (अ) स्नेहाची (ब) भांडणाची (क) प्रेमाची (ड) करुणेची
३. वर्षातून एकदा त्याची कापायची म्हंजे तो कुंडीतच राहिल बुटका होऊन
 (अ) पानं (ब) फुले (क) फांदी (ड) मुळं

४. विषय निघाला म्हणून डॉक्टरसाहेबांना सांगत होतो.
 (अ) एमबीबीएस (ब) एम्.डी. (क) पीएच.डी. (ड) बीएएमएस
५. आजीने लग्नाच्या धामधुमीत प्राण सोडला.
 (अ) लक्ष्मी (ब) सरोजनी (क) एलिझाबेथ (ड) वासंती
६. हरामातून घेतलेल्या भाव भरमसाठ वधारणाराहेत.
 (अ) सोन्याचे (ब) ईस्टेटीचे (क) बंगल्यांचे (ड) जमिनीचे
७. प्रत्येक हालचालीवर असतात लक्ष ठेवून.
 (अ) पहारेकरी (ब) रखवालदार (क) सुरक्षारक्षक (ड) सीसीटीव्ही कॅमेरे
८. पर्सनल मुलाखतीच्या वेळी कळीचा मुद्दा ठरला.
 (अ) मेरिट (ब) सामान्यज्ञान (क) व्यक्तिमत्त्व (ड) जातधर्म

१.१० सरावासाठी प्रश्न

१.१०.१ लघुत्तरी प्रश्न

१. भविष्य सांगणारी व ते बघणारी वृत्ती समाजात आढळते याचे चित्रण लोकनाथ यशवंत यांनी 'भविष्य' या कवितेत कसे रेखाटले आहे? ते स्पष्ट करा.
२. शहरी संस्कृतीत सतत तडजोड करावी लागते याचे कवी लोकनाथ यशवंत यांनी 'तडजोड' कवितेतून दर्शन कसे घडविले आहे?

१.१०.२ दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेत येणारी उपरोधिक व उपाहासात्मक जाणीव त्यांच्या कवितांच्या आधारे स्पष्ट करा. किंवा
२. लोकनाथ यशवंत यांच्या सामाजिक जाणिवांच्या कवितांचा आढावा घ्या? किंवा
३. लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेतील आलेली समाज वैज्ञानिक जाणीव स्पष्ट करून सांगा?

घटक - २

बाकी सर्व ठीक आहे! लोकनाथ यशवंत
(निवडक कविता)

अनुक्रमणिका

- २.१ उद्दिष्ट्ये
- २.२ प्रास्ताविक
- २.३ विषय विवेचन
- २.४ कविता : आशय
- २.५ मध्यवर्ती कल्पना
- २.६ भाषा विशेष
- २.७ समारोप
- २.८ स्वयं अध्ययन प्रश्नोत्तरे
- २.९ सरावासाठी प्रश्न
- २.१० अधिक वाचन
- २.११ उपक्रम

२.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो या घटकात आपणांस,

१. लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितांमधील समकालीन सामाजिक वास्तवाची ओळख होईल.
२. महानगरीय जीवनातील अधःस्तरीय जीवनांची वेदना, वास्तव व वस्तुस्थिती समजून येईल.
३. मानवी जीवनांतील हतबलता, मजबूरी तसेच मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक गुलामगिरीचे दर्शन घडेल.

२.२ प्रास्ताविक

मराठी कवितेमध्ये लोकनाथ यशवंत यांची कविता समकालीन सामाजिक आशय व परिवर्तनवादी मूल्यविचार घेऊन येणारी महत्त्वाची कविता असलेली दिसून येते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक समतेची मागणी करणारी त्यांची कविता महानगरीय जीवनातील अधःस्तरीय जीवनांची वेदना, अनुभवविश्व व शोषण यांचे वास्तव आणि वस्तुनिष्ठ चित्रण करणारी आहे. लोकनाथ यशवंत कवितेला परिवर्तनाचे हत्यार बनवताना भावना आणि विचारांच्या अभिव्यक्तीचे एक सशक्त साधन म्हणून पाहताना आढळतात. वेदना, विद्रोह, नकार, परिवर्तनवादी विचारांचा आग्रह, बंडखोरपणा, अन्यायाचा प्रतिकार व निषेध इ. वैशिष्ट्यांनी युक्त असलेली त्यांची कविता नवसंवेदनांबरोबर, लोकशाही जीवनमूल्यांचा जयघोष करताना आढळते. मानवी जीवनातील सर्वहारांच्या समस्या व प्रश्न घेऊन उठवणारी व उठावाची भाषा बोलणारी त्यांची कविता समाज परिवर्तनाची आशा बाळगून आहे. आत्मशोधाबरोबर डोळस समूहशोधाची भावना व्यक्त करताना जगभराचा व्यावहारिक अनुभव व सभोवतालचे सामाजिक पर्यावरण यांची ठळक शब्दात नोंद घेणारी ही कविता आहे. माणूस म्हणून माणसाचे सर्वप्रकारचे मानवी मूल्य वाढविण्यासाठी या कवितेने जात, धर्म, मूल्यहिनता, वैचारिक अवमूल्यन, अंधश्रद्धा, भेदभाव, देवभोळेपणा आणि सामाजिक विषमतेला वजा करण्याचे धोरण आखल्याचे या कवितांमधून दिसून येते. व्यापक अर्थाने ही कविता 'जीवनासाठी कला' या मूल्याचा स्वीकार करताना कविता हे समाजपरिवर्तनाचे माध्यम म्हणून ते वापरतात. विद्यार्थी मित्रांनो, या विभागात आलेल्या एकूण आठ कवितांच्यामधून आपणाला त्यांच्या वरील वैशिष्ट्ये व आशयांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

२.३ विषय विवेचन

'बाकी सर्व ठीक आहे' या लोकनाथ यशवंत यांच्या काव्यसंग्रहातील एकूण आठ कविता या घटकामध्ये अध्यापन व अध्ययनासाठी समाविष्ट केलेल्या आहेत. या सर्वच कवितांमधून सामाजिक उपहास, उपरोध व्यापकतेने मांडलेला आहे. कविता वैचारिक आशय देतानाच ती खूपच संवादात्मक होताना आढळते. सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनातील व्यथा, वेदना, दारिद्र्य, शोषण व दुःख यांना वाचा फोडण्याचे काम या कवितांच्यामधून झालेले आहे. लोकजीवनापासून कधीही फटकून न वागणारा कवी आपले काव्यलेखन सूक्ष्म भाषेत मांडताना आढळतो. विधानात्मक मांडणी व वैचारिकता ह्या वैशिष्ट्यांनी ही कविता चिंतनात्मक पातळीवर जीवनाचा अर्थ समजावून सांगताना दिसून येते. वर्णव्यवस्था व इथले जातवास्तव भारतीय माणसाच्या कसे हाडामांसी भिणले आहे? व आज जगभर एवढी मोठी उलाढाल होत असताना माणूस जातीय अहंकार व वर्णश्रेष्ठत्व सोडायला तयार नाही, याचा संतापही कवीने व्यक्त केला आहे. विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक, पर्यावरणात्मक, आधुनिक व समाज

वैज्ञानिक आशय घेऊन आलेल्या, 'गौडबंगाल', 'पर्यावरण', 'सोन्याचा दात', 'मांजर', 'स्पर्श', 'युद्ध असे सुरू होते', 'जन्म आईचा', 'शेतमजूर' इ. कविता आपणाला अभ्यासायच्या आहेत. त्या कवितांचा आशय पुढीलप्रमाणे होत.

२.४ कविता : आशय

१ || गौडबंगाल ||

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि समाज प्रबोधन तसेच परिवर्तनाचे पाईक असणारे कवी लोकनाथ यशवंत 'गौडबंगाल' या कवितेतून वास्तवाची जाणीव करून देतात. बुद्ध, डॉ. आंबेडकर, मार्क्स, एंगल्स, माओ, प्लेटो इ. महापुरुषांची फक्त नावे घेऊन त्यांच्या नावांचा उदो-उदो करून, त्या महान पुरुषांची खरी तत्त्वविचारमूल्ये बाजूला ठेवून, जनतेला आजच्या परिवर्तनशील युगात स्थितीशीलतेत अडकवून ठेवून पोकळ तत्त्वज्ञान सांगणारे तथाकथित मार्गदर्शक यांना थेट सवाल करणारी पिढी कवीच्या शब्दात म्हणते,

“असे किती दिवस तेच ते सांगणार सर.....?
अन् जनसामान्यांना अडवून ठेवणार.....??
आजच्या निकडीच्या स्थितीत
काय करायचे ते सांगा.
भांडवलशाहीने आपला विक्राळ जबडा उघडला पुन्हा.....
धर्म मेंदूत कथकली करीत आहे थै.... थै....थै”

भांडवलशाहीने आपला अक्राळ-विक्राळ जबडा उघडला असल्यामुळे सर्वसामान्य माणसाचे जीवन हवालदिल झाले आहे. मेंदू पोखरून बौद्धिक गुलामगिरी लादणारा स्वार्थी व समाजाची धारणा न करणारा विषम धर्म, या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन स्वतः सत्यशोधित समाजधारणेचे मूल्य याविषयी काहीतरी सांगा? हा शिक्षकाला विचारलेला प्रश्न विचार करायला लावणारा आहे. स्वतःला मार्गदर्शक, पालनकार तसेच बुद्ध, मार्क्स, आंबेडकर यांच्या विचारांचे तारणहार समजणारे तुम्ही आयुष्याच्या उतरणीवरही आपले स्वतःचे काहीच सांगत नसाल, नुसता भाषेचा फडशा व शब्दांना टोलविण्याचे काम करत असाल, तर अशाने तमाम समाजाच्या प्रबोधन व परिवर्तनाचे कसं व्हायचं सर.....? हा गहिरा प्रश्न जो विद्यार्थ्यांनी आपल्या शिक्षकाला विचारला आहे तो विचार करायला लावणारा आहे. अत्यंत उपरोधिक व उपाहासात्मक आशयाची ही कविता लोकनाथ यशवंत यांची सूक्ष्म काव्यचिंतनाची साक्ष देणारी आहे.

॥ पर्यावरण ॥

या कवितेत लोकनाथ यशवंत यांनी विषम सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक पर्यावरणाचे अमिट वास्तव सांगितले आहे. मित्रांच्या मेंदूतील काही केल्या 'जात' जात नाही. कवी म्हणतो,

“मी एकटा प्रिय आहे त्यांना
ते यारीने राहतात मिळून मिसळून
मात्र,
समूहात असलो की,
आपोआप माझे व्यक्तित्व होऊन जाते
जातिधर्मात बंदिस्त त्यांच्यासाठी
मग मी - मी राहात नाही
होतो विशिष्ट धर्माचे बाह्य अंग
दोस्ती, यारी शेवटचे आचके देते व्हेन्टिलेटरवर
करावं तर कसं करावं.....?”

या साऱ्याच पर्यावरणाचे प्रदूषण व्यक्त करताना कवी जातीधर्म विरहीत होऊ पहातो. परंतु त्यास या प्रदूषणाने धर्माचे बाह्य अंग बनवून टाकले आहे. 'गट आणि दोस्ती' परस्परांच्या समोर उभे राहते. तेव्हा गट महत्त्वाचा ठरतो. दोस्ती कमकुवत ठरते. त्यामुळे या सर्व प्रकारच्या प्रदूषणाच्या लाटेमध्ये वाहणारी पिढी संभ्रमित होताना आढळते. विविध पातळ्यांवर फोफावणारा हा इथला संभ्रमितपणा कवीला बेचैन करतो, मग कवीच म्हणतो, “करावं तर कसं करावं.....?” हा प्रश्न अंतःकरण पिळवटून विचार करायला लावताना आढळतो.

॥ सोन्याचा दात ॥

भांडवलदार, नोकरदार मध्यम वर्ग व तिसरा रखडत जीवन जगणारा सर्वसामान्य श्रमिक वर्ग यामध्ये तिसऱ्या वर्गातील असंख्य कुपोषित बालके मरणाच्या दारात उभी, अनेक भगिनी वितभर पोटासाठी व कुटुंबाच्या असंख्य प्रश्नांसाठी विवशतेत वेश्या झालेल्या, वाढती बालमजुरांची संख्या, ही ग्लोबल बेकारी वाढते आहे. याचे कुणालाच काही वाटत नाही. उद्ध्वस्त होत असलेले सामान्यांतील सामान्य माणसाचे अस्तित्व महासत्तेच्या सोन्याने विकत घेतले आहे, हे सांगताना होणारा संताप, महासंताप व लहानश्या कमकुवत मेंदूला होणारा ताप-महाताप हे कवी चिकित्सकपणे सांगतो व म्हणतो,

“ तरीही दात तुमचा सोन्याचा,
हातात सोन्याच्याच अंगठ्या
जोरदार.....!! ” -

असा उपरोधिक टोला कवीने मारला आहे.

या देशात वेश्या व्यवसाय, गरीबी जीवन, बालमजूरी इत्यादी प्रश्न दिवसेंदिवस वाढत आहे. यात महासत्तेचे काय होणार? गर्भश्रीमंतीत जगणाऱ्या माणसाच्या हातातील अंगठ्या व सोन्याचा दात हे विषमतेची दरी दाखवणाऱ्या तुलनेची उदाहरणे पाहून, माणसाने जीवनाचे काय करायचे? मानवतावाद कसा वाढणार? मानवी जीवनमूल्यांचे इथे काय होईल? असे एक ना अनेक प्रश्न कवी उपस्थित करताना आढळतो. इथल्या वास्तवाचे भान आणून देताना कवी बरेच काही सांगताना खूप काही सूचित करताना आपणाला आढळतो. ही विषमतेची दरी खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाने अधिक तीव्र झालेली असून ती इथल्या गरीब जगाला कशी लुबाडत आहे, याचे वास्तव या कवितेतून तीव्र शब्दात व्यक्त होते.

॥ मांजर ॥

‘मांजर’ या कवितेत ज्याची-त्याची आवड व निवड बघून, ज्याचं-त्याचं अन्न त्याला लिलया देऊन स्वतः प्रौढ ठरणारे कत्तलखोर समाजात असतात. असे समाजाच्या मजबूरीचा फायदा घेवून मोठेपण मिरवणारे भोंदू कत्तलखोर असिम करूणा, दुसऱ्याच्या दुःखाची जाणीव, प्राणीमात्रावरील दया याचा आव आणून एकदुसऱ्याला हसत-हसत बळी देतात. या कत्तलखोर माणसाच्या कृतीतील दयाळूपणा, परदुःख जाणीव, डोळ्यातील करूणा ह्या केवळ बेगडी व भास तयार करणाऱ्या आहेत. दयाळू, कनवाळू माणूस हिंस्र असू शकतो यावर विश्वास बसत नाही. पुढे लोकनाथ यशवंत म्हणतात,

“ भुकेने व्याकुळ झाल्यावर
जेव्हा मी मॅऽऽव, मॅऽऽव करते
तेव्हा ते बोकडाच्या मांसाचा ताजा तुकडा
अतिशय प्रेमाने माझ्याकडे भिरकावतात
खाटीक सर,
कृतिशील दयावंत आहेत
खूपच छान आहेत.” ह

भुकेने व्याकूळ झालेला, मांजरासारखा खाली मान घालून, शेषूट घोळवून सांगून तसे ऐकणाऱ्या माणसाला ते बोकडाच्या ताज्या मटणाचा तुकडा फेकून गप्प बसवून विकत घेतात. त्याला लाचार करतात व स्वतःला असिम करूणाकार, दुःख जाणीवेने प्राणीमात्रावर दया करणारे दयावान समजतात तसे दाखविण्याचा ते प्रयत्न करून स्वतःची झोळी भरून स्वार्थ साधून समाजाला फसवतात. खरे तर अशी माणसे मानवतावादी असूच शकत नाहीत. तर ती कमालीची हिंस्र, स्वार्थी, संधीसाधू, लबाड व कावेबाज असतात असे कवीला येथे सांगायचे आहे.

॥ स्पर्श ॥

‘स्पर्श’ ही कविता कवी लोकनाथ यशवंत यांच्या संवेदनशील मनाचे प्रतीक असलेली दिसून येते. सगळेच धनवान, दाते व दयावान नसतात. काहीजण आपल्या सरंजामी दहशतीसाठी कुत्र्यासारखे गुंड पोसून ठेवतात, तर काही कुत्र्यांसाठी चौकीदार ठेवतात. त्यांना रंगीबेरंगी कपडे घालतात. पण अशा श्रीमंतांना भुकेने व्याकूळ, प्रेम, दयेवाचून पारखे, अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व माणुसकीवाचून वंचित असलेले अनाथ व गरीब लोक दिसत नाहीत. पण कंगाल असूनही ज्याचे मन, कृती व माणुसकीची भावना मोठी आहे, ते आपल्या करूण स्पर्शाने मानवजातीचे सोने करतात, कवी म्हणतात,

“ अनाथ मुलं येऊन बिलगतात
चढतात माझ्या अंगाखांद्यावर
स्पर्शतात शरीराला, सोडत नाहीत हात
ते बघतात वाट माझी सदैव प्रियकरासारखी
मी भेटणे हा आनंदोत्सव त्यांचा
त्यांच्या बकाल जीवनात येते बहार
शुष्क डोळ्यांत चमक..... डोलतात गुलाब चौकीकडे त्यांच्या
अर्थहीन आयुष्य होऊन जाते अर्थपूर्ण त्यांचे
कंगाल मीही होऊन जातो तृप्त धन्नाशेठ
जेंव्हा अनाथालयात जातो तेंव्हा.....”

ज्यांना हा समाज पारदर्शी व समतेने पाहायचा आहे अशी मानवतावादी माणसे जी कंगाल असूनही खऱ्या अर्थाने माणुसकीची भूक भागवून आनंदाचा तृप्त ढेकर देणारी खरीच धन्नाशेठ असतात. जी अनाथालयातल्या मुलांच्या डोळ्यात आनंद पाहतात. त्यांना प्रेम, दया, माया, जगण्याची उमेद,

४. ग्लोबल बेकारी महासत्ता उद्ध्वस्त करत असलेले तिसऱ्या लोकजीवन.
(अ) शहरातील (ब) देशातील (क) युद्धातील (ड) जगातील
५. काही लोक कुत्र्यासाठी ठेवतात चौकीदार.
(अ) बोलणारे (ब) लिहिणारे (क) माजलेले (ड) वाचणारे
६. या घृणास्पद शब्दात आस्था भरली जाते आणि भ्रष्टाचाराचे भलेमोठे आगर असलेले युद्ध थोपवल्या जाते.
(अ) वाद (ब) द्वेष (क) युद्ध (ड) मत्सर
७. एकदाच मिळणाऱ्या करतो खूप प्रेम, आणतो अंमलात कलंदराची व्याख्या.
(अ) आयुष्यावर (ब) जीवनावर (क) जिंदगीवर (ड) निवाऱ्यावर
८. आईने जन्म द्यावा हजारवेळा, मार्कोनीच्या आईने जन्मावे अनेकदा.
(अ) मार्क्सच्या (ब) राईट बंधूच्या (क) शुक्राचार्याच्या (ड) बळीराजाच्या
९. असे किती दिवस तेच ते सांगणार सर.....? अन् अडवून ठेवणार.....??
(अ) जनतेला (ब) बहुजनांना (क) रयतेला (ड) जनसामान्यांना
१०. ते बघतात वाट माझी सदैव प्रियकरासारखी. मी भेटणे हा त्यांचा.
(अ) जल्लोष (ब) सुखलक्षण (क) सतसंगच (ड) आनंदोत्सव

२.९ सरावासाठी प्रश्न

२.९.१ दीर्घोत्तरी प्रश्न

प्रश्न १ : लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेत आलेल्या समकालीन सामाजिक वास्तवाची ओळख करून द्या.

प्रश्न २ : लोकनाथ यशवंत यांच्या निवडक कवितांमधून आलेल्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व सामाजिक न्याय या लोकशाही मूल्यांचे स्पष्टीकरण द्या.

२.९.२ लघुत्तरी प्रश्न

प्रश्न १ : लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितेतील महानगरीय जीवनातील वास्तव रेखाटा.

घटक - ३
वृत्तपत्रीय लेखन

अनुक्रमणिका

- ३.१ उद्दिष्ट्ये
- ३.२ प्रास्ताविक
- ३.३ विषय विवेचन
- ३.४ समारोप
- ३.५ सरावासाठी प्रश्न
- ३.६ अधिक वाचन
- ३.७ उपक्रम

३.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

१. वृत्तपत्रीय लेखनकौशल्ये आत्मसात होतील.
२. नोकरी किंवा अर्थार्जनाच्या एका साधनाची ओळख होईल.
३. नाटक आणि चित्रपट परीक्षणाची कौशल्ये आत्मसात करता येतील.
४. लिखित भाषा कौशल्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास साधला जाईल.
५. मुद्रित माध्यमातील रोजगाराच्या संधी समजून घेता येतील.

३.२ प्रास्ताविक

समाजात राहण्यासाठी माणसाकडे भाषा हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. भाषेशिवाय माणूस, समाज आणि देश अस्तित्वात येऊ शकत नाही. सभोवतालचे अनेक व्यवहार भाषेमुळेच पार पाडले जातात. आपल्या मनातील भावना आणि विचार व्यक्त करण्यासाठी मौखिक आणि लिखित

आणि सभोवतीच्या विविध व्यवहारासाठी आवश्यक असणाऱ्या माहितीचे संकलित भांडार म्हणजे वृत्तपत्र होय.

वृत्तपत्र सर्वसामान्यांपर्यंत बातमीसह इतर अनेक बाबी पोहोचवित असते. वृत्तपत्र लोकांना माहिती देते, लोकांना शिकविते, लोकांची करमणूकही करते. याशिवाय लोकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करते. चळवळीसाठी प्रेरित करते. वृत्तपत्राच्या कार्याविषयी डॉ. ल. रा. नसिराबादकर स्पष्ट करतात, ‘लोकांना बातम्या देणे, लोकजागृती करणे, समाजातल्या दांभिकतेचे खंडन आणि लोकमताला योग्य दिशा दाखवून इष्ट असे वळण लावणे’ हे वर्तमानपत्राचे महत्त्वाचे कार्य असते.’ (व्यावहारिक मराठी, पृ. १८६) त्यामुळेच वृत्तपत्राला लोकमाध्यम म्हटले जाते. यावरून माहित नसलेल्या किंवा माहिती करून घेण्यासाठी वेळ लागणाऱ्या बाबी लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे एक मुद्रित (छापिल, Print) माध्यम म्हणजे वृत्तपत्र होय.

□ वृत्तपत्रांचे प्रकार :-

वृत्तपत्र कोणत्या वेळी प्रकाशित होते, त्यावरून सकाळचे वृत्तपत्र या सायंदैनिक अथवा मध्यान्हकाळचे वृत्तपत्र असे प्रकार करता येतात. वृत्तपत्राचा आकार मोठा की छोटा यावरून बृहत् वा अर्धाकार वृत्तपत्र तयार होते. गंभीर किंवा लोकानुनय करणारी वृत्तपत्रे ही प्रकृती-प्रवृत्ती दाखवतात. स्थानिक किंवा शहर आवृत्तीचीही वृत्तपत्रे असतात. जिल्हा वा प्रादेशिक वृत्तपत्रही असते. राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय स्तरावरचीही वृत्तपत्रे असतात. विशिष्ट विषयासाठी वाहिलेली वृत्तपत्रे असतात. उदा. क्रीडा, आरोग्य, कृषी.

वृत्तपत्र आणि नियतकालिक यात फरक करावा लागतो. विशिष्ट कालावधीत प्रकाशित होणारे नियतकालिक असते. उदा. दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, षण्मासिक, वार्षिक, अनियतकालिक. वृत्तपत्र हे नियतकालिकच आहे, मात्र वृत्तपत्रात आजची बातमी उद्याच्या अंकात आहे तशी प्रसिद्ध केली जात नाही. अत्यंत ताज्या, नव्या, चालू बातम्या वृत्तपत्रात दिल्या जातात. नियतकालिकात मात्र भूतकालीन घडामोडींसह वर्तमानकालीन विषयाचे विवरण व विवेचन आलेले असते. नियतकालिकात बातमी दुय्यम स्थानी असते तर वृत्तपत्रात बातम्या केंद्रस्थानी असतात.

विशिष्ट राजकीय पक्ष, संस्था किंवा मंडळे आपल्या विचार-कृतीचा प्रसार करण्यासाठी वृत्तपत्र सुरू करतात त्यास मुखपत्र असे संबोधले जाते. त्यामुळे वृत्तपत्राचा मालक, चालक किंवा संपादक ठरवित असतो की, आपले वृत्तपत्र कोणत्या हेतूसाठी सुरू करायचे आहे, त्याचा स्तर कोणता असावा, आकार कोणता असावा आणि कोणत्या प्रकृतीचा असावा. देश आणि स्थळाची मर्यादा ओलांडून आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील घडामोडी देण्यासाठीही काही वृत्तपत्र उदयास आले आहेत. वृत्तपत्राची पहिली आणि शेवटची अट मात्र बातमी देणे ही असते.

बातमीदाराने मिळविलेली माहिती अशा स्वरूपात मांडली की बातमीचे डोके मोठे होते आणि पाय टोकदार होतात. बातमीचा चेहरा म्हणजे वरचा भाग की जो वाचक टाळू शकत नाही. काही बातम्यांचे लेखन याउलटही केले जाते. काढून टाकता येणारा भाग आरंभी देऊन वाचकांची उत्सुकता वाढविली जाते. शेवटी महत्त्वाचा भाग देऊन प्रश्न निकालात काढला जातो. बहुधा रंजनप्रधान बातम्या अशा स्वरूपात मांडल्या जातात.

वाचक बातमी वाचतो म्हणजे आरंभी शीर्षक वाचतो. बातमीदाराने लक्षवेधक, बातमीचा सारांश एकवटलेले, पाच शब्दांपेक्षा कमी शब्दातले शीर्षक दिले पाहिजे. यास 'मथळा' असेही म्हणतात.

नमुना - १

देशभरात मुसळधार पावसाचा अंदाज(शीर्षक)

वृत्तसंस्था, नवी दिल्ली(दिनांक रेषा)

देशात बहुतांश भागांत मुसळधार पावसाचा अंदाज हवामानशास्त्र विभागाने व्यक्त केला आहे. जम्मू-काश्मीर, तामिळनाडू, आसाम आणि गुजरातमध्ये शुक्रवारपर्यंत जोरदार पाऊस पडेल असे विभागाने म्हटले आहे. }.....(तपशील)

नमुना - २

सासऱ्यावर हल्ला, जावयाला कोठडी(शीर्षक)

इचलकरंजी (३.६.२०१८) वार्ताहर:(दिनांक रेषा)

सासऱ्यावर खुनी हल्ला केल्याप्रकरणी गावभाग पोलिसांनी अटक केलेल्या संजय किसन मिरजे यास तीन दिवस पोलीस कोठडीत ठेवण्याचे आदेश न्यायालयाने दिले. }.....(तपशील)

संजय मिरजे याचा पत्नीशी वाद झाला होता. त्यानंतर त्याचे सासरे दशरथ चौगुले हे मुलीला गावी नेण्यासाठी आले असता मिरजेने त्यांच्यावर हल्ला केला होता. }.....(गौण भाग)

जखमी सासऱ्यास नागरिकांनी तातडीने शासकीय रुग्णालयात दाखल केले. अधिक तपास पोलीस उपअधीक्षक श्रीधर रायमाने करित आहेत. }...(काढून टाकता येईल असा भाग)

अग्रलेख

वृत्तपत्रात बातमीबरोबर वृत्तपत्रीय लेखही लिहिले जातात. वृत्तपत्रीय लेखास इंग्रजीत Feature writing असे म्हणतात. A non-news article in a newspaper म्हणजे वृत्तपत्रीय लेख. ज्याला बातमी म्हणता येत नाही असा लेख असे या लेखाचे स्वरूप असते. वृत्तलेख, व्यक्तिविशेष लेख, मुलाखतीतून लेख, ऐतिहासिक लेख, स्फूटलेख, स्तंभलेख या सर्वांमध्ये प्रथम क्रमांकाचा मान अग्रलेखाला दिला जातो. अग्रलेखाला संपादकीय लेख असेही म्हटले जाते. संपूर्ण वृत्तपत्राची जबाबदारी संपादकावर असते. वृत्तपत्राच्या मध्यवर्ती पृष्ठावर अग्रलेखाला जागा दिली जाते. बातम्यांसाठी ज्याप्रमाणे स्वतंत्र वृत्तपृष्ठ असते त्याप्रमाणे अग्रलेखासाठी स्वतंत्र संपादकीय पान असते. बातमीनंतर अग्रलेखाला महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. या पानावर प्रामुख्याने अग्रलेख, साइड आर्टिकल (लेख), एखाद्या समस्येवरील लेख, वाचकांची पत्रे छापली जातात. अग्रलेख हा त्या त्या वृत्तपत्राचा चेहरा असतो. त्यामुळे अग्रलेखाचे स्वरूप समजून घ्यावे लागते.

□ अग्रलेख : संकल्पना, स्वरूप आणि महत्त्व

‘अग्रलेख’ या शब्दात अग्र आणि लेख हे दोन शब्द आहेत. त्यातील अग्र म्हणजे मुख्य, सर्वांत पुढचा, अगोदरचा आणि महत्त्वाच्या स्थानी असलेला. लेख म्हणजे विशिष्ट विचार प्रतिपादन करणारी भाषिक रचना, ‘वृत्तपत्रातील अत्यंत महत्त्वाचा लेख म्हणजे अग्रलेख’, या विधानात अग्रलेख म्हणजे काय हे समजून येत नाही, मात्र त्याचे स्थान कळते.

स्थानिकपासून ते आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घडणाऱ्या विविध घडामोडी आणि घटनांचे विश्लेषण करणे, त्यामागची कारणमीमांसा करणे, प्रभावित होणारे क्षेत्र आणि घटकांवर प्रकाश टाकणे, त्यातून घडणाऱ्या बऱ्या-वाईट बाबींकडे वाचकांचे लक्ष वळवणे, अशा विविध हेतूने अग्रलेख लिहिला जातो.

अग्रलेख म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी, अग्रलेख कशाला म्हणता येत नाही, याचा विचार करावा लागतो. एखादी बातमी किंवा वृत्त वाचकांपुढे विस्तृत स्वरूपात मांडणे म्हणजे अग्रलेख नव्हे. एखाद्या समस्येवर दिलेली लेख रूपातली प्रतिक्रिया म्हणजे अग्रलेख नव्हे. अग्रलेखासाठी वृत्तपत्रातील विशिष्ट पृष्ठ आणि विशिष्ट जागा जी अढळ स्वरूपात संपादकाने निश्चित केलेली असते, त्यावरूनही तो लेख हा अग्रलेख आहे की नाही हे समजून घेता येते. उदा. आतील दुसरे, चौथे, सहावे किंवा आठवे पृष्ठ आणि त्यातही अगदी डावीकडची बाजू अशा प्रकारे त्या त्या वृत्तपत्रात अग्रलेखाची जागा ठरलेली असते. विशिष्ट पृष्ठावर वा विशिष्ट जागीच अग्रलेख छपावा याविषयी नियम अथवा दंडक मात्र नसतो. हे झाले अग्रलेखाच्या पृष्ठ आणि स्थानाविषयी.

अग्रलेख लिहिताना संदर्भाचा पुरवठा करावा लागतो. उदा. यापूर्वी नोटाबंदी झाली होती का? तिचे स्वरूप कसे होते? त्याचे परिणाम काय झाले? किंवा मंदिर प्रवेश चळवळी यापूर्वी झाल्या होत्या का? वर्तमान काळात काही मंदिरात स्त्रियांना प्रवेश निषिद्ध असतो. त्यामागची मानसिकता, शास्त्र, विज्ञान, प्रथा, रूढी यांची चिकित्सा करावी लागते. त्यासाठी निर्भिडता आवश्यक असते. अनेक विचारवंतांपैकी महत्त्वाच्या अभ्यासकांच्या मताचा आधारही घेता येतो. तटस्थपणे विषयाची मांडणी करून शेवटी विशिष्ट एका विधानवजा निष्कर्षापर्यंत अग्रलेख नेला पाहिजे.

वाचकांना आकलन होईल अशी भाषा असली पाहिजे. सहकारी आणि वरिष्ठांबरोबर चर्चा करून पुनर्लेखन करता येते. समर्पक शीर्षक देऊन अग्रलेख वाचकांसाठी सादर केला जातो. 'बहिष्कृत भारत' मधील काही अग्रलेखांची शीर्षके उदाहरण म्हणून पाहता येतील. 'महाड येथील धर्मसगर व इंग्रज सरकारची जबाबदारी', 'अस्पृश्यता निवारणाचा पोरखेळ', 'नेहरू कमिटीची योजना व हिंदुस्थानचे भवितव्य', 'खोती ऊर्फ शेतकरी वर्गाची गुलामगिरी' या सर्व शीर्षकातून त्या काळातील घटना, निर्णय, धोरण, योजना आणि त्याचे होणारे परिणाम लक्षात येतात.

एकूणच, अग्रलेख/संपादकीय लेख हे वाचकांची मते बनविण्यासाठी, त्यांच्यात चिकित्सक दृष्टी यावी यासाठी, लोक विचारप्रवण व्हावेत यासाठी, सामाजिक जाण विकसित होण्यासाठी, लोकजागरण आणि लोकशिक्षणासाठी, सुधारणा आणि परिवर्तन यासाठी उपयुक्त ठरतात. समाजपोषक अग्रलेख लिहिणे ही अग्रलेख लिहिणाऱ्या लेखकाची फार मोठी जबाबदारी असते. एम. पी. एस. सी., यू. पी. एस. सी. सारख्या परीक्षांना सामोरे जाणाऱ्यांसाठी अग्रलेख हा माहितीचा एक खजिना असतो.

वाचकांचा पत्रव्यवहार

वृत्तपत्रीय लेखनामध्ये वाचकांच्या पत्रांना विशेष स्थान दिले जाते. संपादकीय पृष्ठावर वाचकांची पत्रे छापली जातात; यावरून अशा पत्रांना किती महत्त्व दिले जाते हे लक्षात येते. बातमीदाराला बातमी लिहिताना स्वतःचे विचार किंवा मत बाजूला ठेवावे लागते. याउलट वाचकांच्या पत्रव्यवहारात मात्र मुक्तपणे आपली मते मांडण्यास मुभा असते. अभिव्यक्तीस्वातंत्र्याचा पुरेपूर उपयोग वाचकांना करता येण्याचे एक माध्यम म्हणून वाचकांच्या पत्राकडे पाहता येते.

वाचकांची पत्रे हा वृत्तपत्राचा फार पूर्वीपासूनचा भाग आहे. वृत्तपत्र क्षेत्रात त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. वाचक वर्गातही ती औत्सुक्याने वाचली जातात. समाजजीवनात आणि प्रशासनाच्या पातळीवरही त्यांची दखल घेतली जाते. एखाद्या व्यक्तीला पत्र पाठवून विचार-भावना व्यक्त करणे आणि वृत्तपत्राच्या माध्यमातून सर्वांसाठी पत्रलेखन करणे यात फार मोठा फरक आहे. वाचकांचा पत्रव्यवहार व्यापक स्वरूपात कार्य करीत असतो. मुळातच वृत्तपत्रीय लेखन हे Literature in a hurry, त्या त्या

असते. त्यानंतर तिला सादरीकरणाचे (Performing Art) रूप प्राप्त होते. शिवाय एकाच वेळी त्यांना दृश्य आणि श्राव्य रूप मिळते. शिवाय नाटक आणि चित्रपटात अनेक कला सादर होत असतात म्हणून ह्या दोन कलांना संमिश्र कलेचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. अशा कलांचे परीक्षण करायचे किंवा मीमांसा करायची, ती कोणत्या निकषाधारे करायची, याचाही अभ्यास करावा लागतो.

□ कलापरीक्षण किंवा कलामीमांसा

‘मीमांसा’ हा शब्द चिकित्सा किंवा विश्लेषण या अर्थाने वापरला जातो तर ‘परीक्षण’ हा शब्द तपासणी या अर्थाने वापरला जातो. परीक्षण या मीमांसेच्या काही कसोट्या असतात, त्यांचा अवलंब करून पारख केली आणि विशिष्ट निष्कर्ष मांडला की परीक्षण वा मीमांसा पूर्ण होते. कलेच्या परीक्षणासाठी सुद्धा त्या त्या कलेचे काही अंगभूत विशेष असतात त्याचा शोध घेतला जातो. कलापरीक्षण वा कलामीमांसा यात कलेचा शोध घेतला जातो म्हणजे कलेला प्राधान्य दिले जाते. कला हे मध्यवर्ती सूत्र असते. एखादी वस्तू सुंदर आहे असे म्हणताना सौंदर्याचे काही निकष असतात, ते शोधले जातात. कोणत्याही कलेत काही कलामूल्ये असतात, कलातत्त्वे असतात, त्याची पारख केली जाते. कलाकृतीचा आस्वाद घेणे आणि जाणवलेला आस्वाद व्यक्त करणे यातून कलापरीक्षण अथवा कलामीमांसा घडते.

चित्रपट किंवा नाटक ही कला आहे असे निश्चित केल्यानंतर तिचे परीक्षण करण्यासाठी या कलांमधील कलामूल्ये शोधली पाहिजेत. हे शोधण्यासाठी नाटक आणि चित्रपट या कलांचे अंगभूत विशेष कोणते आहेत यांचा अभ्यास होणे अपेक्षित असते. ह्या दोन्ही कलांचे परीक्षण कसे करायचे, हे पाहण्यापूर्वी नाटक आणि चित्रपट ह्या कलाप्रकारांचे विशेष अभ्यासावे लागतात.

□ नाटक ही शाब्द आणि प्रयोगरूप कला

कथा, कविता, कादंबरी अशा प्रकारांप्रमाणे नाटक हा एक साहित्यप्रकार आहे. शिवाय रंगमंचावर तो सादर होत असल्यामुळे तो कलाप्रकारही आहे. यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे नाटक ही संमिश्र कला आहे. नाटकाचा आस्वाद दोन प्रकाराने घेता येतो. नाटकाची संहिता किंवा नाटकाचे पुस्तक वाचून आणि रंगमंचावर सादर झालेले नाटक पाहून नाटक अनुभवता येते. दोन्ही आस्वादामध्ये फरक असतो. वाचनीय स्वरूपात नाटक अनुभवणे आणि इतर प्रेक्षकांसह दृश्य-श्राव्य स्वरूपात नाटक अनुभवणे यात कमालीचा फरक असतो.

नाट्यग्रंथाचे वाचन करताना शब्दांचा माध्यमातून संवाद आणि संवादांच्या माध्यमातून कथानक समजून येते. त्यास नाटकाची मूळ संहिता म्हणतात. मूळ संहितेचा विचार करताना नाटक हा

साहित्यप्रकार आहे याचे भान येथे. नाटक हा कलाप्रकार आहे हे समजून घेण्यासाठी नाटकाच्या नाट्यसंहितेचा विचार करावा लागतो. नाटकात संवाद, प्रसंग आणि व्यक्तिरेखा असतात. अरविंद वामन कुलकर्णी म्हणतात, “संवाद हे मूलद्रव्य आणि प्रसंग हे माध्यम याद्वारा होणारा एक नाट्यमय किंवा संघर्षमय कथात्मक अनुभव म्हणजे नाटक होय.” (मराठी नाट्य-लेखन तंत्राची वाटचाल, पृ.२) रंगभूमीवर दृश्य रूपात, संवादांच्या आधारे आणि प्रसंगांच्या माध्यमातून पात्रांकरवी सादर होण्यासाठी रचलेली साहित्यकृती म्हणजे नाटक.

नाटक रंगभूमीवर सादर होत नाही तोपर्यंत ते मूळ संहितेच्या, कथानकाच्या किंवा विशिष्ट आशयाच्या रूपात वाचकांसमोर येते. मूळ संहितेतून सादरीकरणासाठी नाट्यसंहिता तयार केली जाते तेव्हा नाटक प्रयोगासाठी सिद्ध होते. प्रयोगांती नाटकाला पूर्ण रूप प्राप्त होते. कादंबरीतील कथानक गतिमान होण्यासाठी निवेदन असते परंतु नाटकातील कथानकाची वाटचाल करण्यासाठी संवाद आणि प्रसंग असतात. नाट्यसंहितेत अंक, प्रवेश, दृश्य, अभिनय-नेपथ्य यांविषयी सूचना असतात, पात्रांचे वर्णनही दिलेले असते, संगीत आणि प्रकाश योजनेच्या सूचनाही दिल्या जातात. सादरीकरणासाठी मूळ संहितेत काही वेळा बदल करावे लागतात.

नाटकात नाट्य असावे लागते. दोन वा अधिक पात्रांच्या संवाद-अभिनयातून निर्माण झालेला संघर्ष म्हणजे नाट्य. संवादामुळे काहीच घडत नसेल तर नाट्य निर्माण होत नाही. संघर्ष म्हणजे भांडण नव्हे. ‘संघर्ष’ या शब्दातून स्थिती, वास्तव, प्रत्यय किंवा पेच असा अर्थ ध्वनित होतो. नाटकासाठी संघर्ष वा नाट्य फार आवश्यक असते. त्यासाठी पात्रे, त्यांचा अभिनय, भाव (शृंगार, करुण, वीर, अद्भूत, हास्य) यातून काही तरी प्रत्ययास येत असते. हा प्रत्यय नाट्यानुभूती देत असतो. त्यामुळे नाटककारास नाटक लिहिताना काही व्यवधाने पाळावी लागतात.

नाटकासाठी लिहिलेले संवाद, प्रसंग, दृश्ये, पात्रे हे प्रत्यक्ष रंगमंचावर जिवंत स्वरूपात सादर करता येतात की नाही, याचा विचार नाटककार करीत असतो. नाटकासाठी आवश्यक असणारा एक घटक जरी कमकुवत असेल ते नाटक रंगमंचावर सादर करता येत नाही. त्यामुळे कथानकात जेवढे नावीन्य असते तेवढेच सामर्थ्य संवाद, पात्र योजना, प्रसंग आणि दृश्यांमध्ये असले पाहिजे. आरंभीची संगीत नाटके, फार पूर्वीपासून प्रचलित असणारा तमाशा (लोकनाट्य), पुढे आलेली गद्यात्म नाटके, त्यातही नाट्यतंत्रात झालेले बदल, आधुनिक तंत्रज्ञानात, रंगमंचात झालेले बदल लक्षात घेऊन नाटक परीक्षण केले पाहिजे.

□ नाटक परीक्षणाची लेखनपद्धती

ग्रंथपरीक्षण आणि एखाद्या कलाप्रकाराचे परीक्षण यात फरक केला पाहिजे. कथासंग्रह, कादंबरी

वा काव्यसंग्रह अशा पुस्तकांचे परीक्षण जसे करता येते तसे नाटकाच्या पुस्तकाचेही परीक्षण करता येते. नाटक परीक्षण असा शब्द वापरला जातो त्यावेळी रंगमंचावर प्रयोग रूपाने सादर झालेल्या नाटकाचे परीक्षण अपेक्षित असते. त्यामुळे येथे रंगमंचावर सादर झालेल्या नाटकाचे परीक्षण करताना काय केले पाहिजे याचा विचार केला आहे.

१. नाटकाची निवड : नाटक परीक्षण करण्यासाठी एखाद्या नाटकाची निवड केली पाहिजे. त्यातही ज्या नाटकामुळे आपण प्रभावित झालो आहोत असे नाटक निवडले पाहिजे. एखाद्या नाटकाचा प्रभाव अत्यंत नगण्य स्वरूपातला आहे असे नाटकही परीक्षणासाठी निवडता येते. त्याचा प्रभाव कमी का आहे याची कारणे मात्र स्पष्ट केली पाहिजेत. परीक्षणाचे काम सोपवले असेल तर निवडीला वाव नसतो. नाट्यपरीक्षणाच्या तत्वांचा, निकषांचा किंवा कलामूल्यांचा आधार घेऊन तटस्थपणे परीक्षण करावे लागते.

२. नाटकाचा प्रयोग : नाटकाच्या परीक्षणापूर्वी ते नाटक रंगभूमीवर पाहणे आवश्यक असते. नाटकाचे फक्त पुस्तक वाचून उपयोग होत नाही. अनेक रसिक प्रेक्षकांसह नाटक पाहिले व ऐकले पाहिजे. कारण नाटक ही कला दृक्-श्राव्य स्वरूपातील आहे. नाटकाचा पडदा उघडणे वा पहिली घंटा होणे इथपासून ते नाटकाचा पडदा पडेपर्यंत नाटक कसे सादर झाले आहे याचा आस्वाद घेतला पाहिजे. नाटक सादर होताना संवादफेक, संवादातील चढउतार, त्यावेळी पात्रांची भावस्थिती यातले बारकावे लक्षात घेतले पाहिजेत. नाटकातील पात्रांचा आंगिक अभिनय, वाचिक अभिनय, पोशाख-नेपथ्य (आहार्य अभिनय) आणि सात्त्विक अभिनय (भावस्थिती खेद, रोमांच, अश्रू वगैरे) कसा होता? त्यातून कथानक पुढे सरकत होते काय? हे तपासले पाहिजे. एखाद्या पात्राला त्याच्या वाट्याला आलेले कार्य तो प्रत्यक्ष रूपात पार पाडतो की नाही, हे पाहताना पार्श्वभूमीला असलेले नेपथ्य, संगीत आणि प्रकाशयोजना कथानक साध्यासाठी अनुरूप आहे की नाही याकडेही लक्ष द्यावे लागते.

३. नाटक आणि प्रेक्षक : नाटक ही एकट्याने पाहण्याची कला नाही. आजच्या तंत्रज्ञान युगात कित्येक नाटकांच्या सी.डी. उपलब्ध आहेत. दूरदर्शनवरील एखाद्या चॅनेलवर एखादे नाटक बघता येते. अशा नाटकाचा आस्वाद एकट्याने घेता येतो परंतु नाट्यगृहातील रंगमंचावर सादर झालेले नाटक हे अधिक जिवंत असते. त्यातील प्रेक्षकांचा प्रतिसाद हा नाटकाचे परीक्षण करण्यासाठी उपयोगी पडतो. काही प्रसंगांत पात्रांच्या विशिष्ट संवादाला प्रेक्षकांच्या टाळ्या पडतात, प्रेक्षक खळखळून हसतात किंवा धीरगंभीर होतात, त्यांच्या पापण्यांच्या कडा ओलावतात, याची नोंद एकट्याने नाटक बघताना घेता येत नाही. रंगकर्मी किंवा नाट्यकलावंत पुढच्या प्रेक्षकांना केवळ संवाद ऐकवत नसतो किंवा काही कृती दाखवत नसतो; नाटकाच्या संविधानकात खेचून घेऊन वाटचाल करायला भाग पाडत असतो. प्रेक्षक

लेखकाने मांडलेल्या विविध पैलूंचा प्रत्यय घेण्यासाठी प्रेक्षक चित्रपटगृहाकडे जाऊ शकतात. त्यामुळे चित्रपट परीक्षण हा वृत्तपत्रीय लेखनाचा महत्त्वाचा भाग आहे असे म्हणता येते. चित्रपटातील विविध बाबींच्या गुणावगुणांची चर्चा करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या परीक्षणातून होऊ शकते. चित्रपटाचे मोठेपण ठरविण्याचे श्रेय हे परीक्षणाकडे जात नसून ते प्रेक्षकांकडे जात असते. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर म्हणतात त्याप्रमाणे, साहित्याचे शेवटचे न्यायासन जनता असते, तसे चित्रपट चांगला की वाईट याचा न्यायनिवाडा शेवटी प्रेक्षकांच्या हातात असतो. बॉक्स ऑफिसवर झालेली गर्दी आणि चित्रपटाने केलेली कमाई (आर्थिक) याला महत्त्व देण्यात येते. चित्रपट परीक्षणामध्ये हितसंबंध जोपासले जाऊ शकतात. म्हणजेच व्यक्तिसापेक्ष वृत्तीने परीक्षण लिहिले जाऊ शकते. नाट्यकलावंत किंवा चित्रपट कलावंत प्रेक्षकांना 'माय बाप हो!' असे संबोधतात, हे विनाकारण नव्हे. असे असले तरी चित्रपट परीक्षण करताना कोणती दक्षता घ्यावी किंवा कोणती तयारी करावी याचा विचार झाला पाहिजे.

१. चित्रपटाचे कथानक (स्टोरी) : चित्रपट परीक्षणाचा आरंभ हा चित्रपटाच्या कथानकाने होतो, त्याला स्टोरी असे म्हणतात. त्यापूर्वी चित्रपटाचे नाव, चित्रपटाचा दिग्दर्शक, चित्रपटातील मुख्य कलावंत आणि चित्रपटाचा निर्माता यांचा उल्लेख करावा लागतो. त्यामुळे कोणत्या चित्रपटाचे परीक्षण आपण वाचत आहोत हे वाचकांना आरंभी कळते. चित्रपटाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे कथानक (स्टोरी). चित्रपटातील प्रत्यक्ष पात्राचे नाव देऊन चित्रपटाचा आशय आरंभ ते शेवट असा मांडला पाहिजे. तपशिलात न मांडता संक्षिप्त स्वरूपात कथानक सांगितले पाहिजे.

२. चित्रपट कलावंतांचा अभिनय : चित्रपटातील कलावंतांचा अभिनय हा किती नैसर्गिक, सहज होतो हे प्रेक्षकांना कळत असते. कथानकाला आवश्यक असलेल्या अभिनयाला कलावंताने योग्य न्याय दिलेला आहे की नाही हे तपासले पाहिजे. प्रेक्षक हा निव्वळ स्टोरीसाठी सिनेमागृहात जात असतो. आवडत्या अभिनेता वा अभिनेत्रीचे अभिनय कौशल्य तो पाहणार असतो. एखाद्या सुमार दर्जाच्या कथेवरील चित्रपट अभिनयाच्या सामर्थ्यावर मोठा होऊ शकतो.

३. चित्रपट आणि दिग्दर्शन : चित्रपटाचे यश हे दिग्दर्शकाच्या कौशल्यावर बऱ्याच अंशी अवलंबून असते. साधारण पटकथेला कसे फुलवित न्यायचे, कोणत्या अँगलचा वापर करायचा, लॉॅंग शॉट, क्लोज शॉट, मिड शॉट अशा बाबींचा उपयोग कसा करायचा, एखादा प्रसंग कसा संपवायचा किंवा तो स्थिर करून कशा प्रकारे सूचित करायचे याचा दिग्दर्शक विचार करीत असतो. कलावंतांची मुलाखत सुरू असताना एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर देताना तो म्हणतो, 'माझ्याकडून दिग्दर्शकाने असे काम करवून घेतले, याचे श्रेय त्यांना जाते.' यावरून दिग्दर्शकाचे दिग्दर्शन कसे होते याची दखल परीक्षणात घेता येते.

कोणत्या कारणासाठी पत्रव्यवहार करित असतो. पत्रलेखन म्हणजे दोन व्यक्ती किंवा दोन संस्थांना जोडणारा सुकर मार्ग आहे. पत्रव्यवहारामुळे परस्परांमध्ये विचार, भावना आणि संदेशांची देवाण-घेवाण होते. पत्रलेखनामध्ये पत्रलेखकाच्या विचारांचे, भाव-भावनांचे, अंतरंगाचे व व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. ते अक्षररूप असल्याने कायमचे टिकते. महनीय व्यक्तिंच्या पत्रव्यवहारातून समकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. पत्रव्यवहार हा जीवनाशी आणि समाजवास्तवाशी संवाद साधणारा भक्कम पुरावाच असतो.

पत्रलेखन करण्याची प्राचीन परंपरा आपल्याकडे आहे. आज माध्यम क्षेत्रातील क्रांतीमुळे दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, आंतरजाल अशी संवादाची आधुनिक साधने उपलब्ध झाली असली तरीही पत्रलेखनाचे महत्त्व कमी झालेले नाही. पत्रव्यवहाराचे मूळ मनुष्याच्या सामाजिकतेत आहे. समाजाचा घटक या नात्याने आपणांस अन्य व्यक्तींशी प्रेमभावनेने, कर्तव्यभावनेने रहावे लागते. पत्रलेखन हे केवळ परिचित व सहसंबंधित असलेल्या व्यक्तीशीच नव्हे तर ज्यांच्याशी तिचा तात्पुरता, जुजबी व व्यावहारिक संबंध आलेला आहे, अशा व्यक्तींशी देखील पत्रलेखनातून संवाद साधला जातो. पत्रव्यवहार हे कार्यालयीन व व्यावहारिक संपर्काचे महत्त्वाचे साधन असते. त्यामुळे आजही पत्रलेखन महत्त्वपूर्ण व विश्वसनीय ठरते.

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ पत्रलेखन : स्वरूप

पत्रलेखन म्हणजे स्थलावकाश व कालावकाश यांचे तारतम्य ठेवून केलेला लेखनरूपी संवाद होय. लिहिणारा आणि वाचणारा यांच्यामध्ये खुल्या मनाने झालेला संवाद म्हणजे पत्रलेखन होय. पत्रलेखन ही जशी एक कला आहे तसेच हे एक शास्त्रदेखील आहे. पत्रात पत्ता कोठे असावा, तारीख कोठे असावी, शेवट कसा करावा याचे काही संकेत ठरलेले असतात. यशस्वी पत्रलेखनासाठी या गोष्टी अपेक्षित असतात. याचे स्वरूप खालीलप्रमाणे :-

१. नाव व पत्ता :-

पत्राच्या वरच्या बाजूस उजव्या कोपऱ्यात पत्रलेखकाचे नाव, पत्ता व दिनांक लिहिण्याचा संकेत आहे. पत्र पाठवणाऱ्या व्यक्तीचे नांव लिहिणे अपेक्षित आहे. पत्राच्या वरच्या बाजूस उजव्या कोपऱ्यात पत्रलेखकाचे नांव, पत्ता व दिनांक लिहावा. व्यक्ती किंवा संस्था, पदनाम, वसाहतीचे नाव, शहराचे नाव आणि पिनकोड अशा क्रमाने पत्ता लिहिला जातो. आजच्या काळात त्वरित संपर्कासाठी दूरध्वनी क्रमांक, भ्रमणध्वनी क्रमांक, ई-मेल, फॅक्स क्रमांक देतात.

लिहावी लागतात. हा पत्रव्यवहार संस्थेच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा असतो. बँका, विविध उद्योग, सहकारी संस्था, नगरपालिका, ग्रामपंचायती, विविध विकास सोसायटी, सामाजिक व सांस्कृतिक मंडळे यांचे एक जाळेच आज विणले गेले आहे. या सर्वांना पत्रव्यवहार करणे अपरिहार्य आहे. ही पत्रे म्हणजेच तुमचा उद्योग वा व्यवसाय कसा आहे हे दाखविण्याचा आरसाच असतो. आलेल्या प्रत्येक पत्राला वेळेवर व योग्य उत्तर देणे अगत्याचे असते. तसेच संस्थेला काही माहिती हवी असते. त्यासाठी लिहिलेले पत्र योग्य भाषेत असायला हवे. तरच संस्थेची सकारात्मक प्रतिमा पत्र वाचणाऱ्या व्यक्तिच्या मनात उमटते. यशस्वी पत्रलेखनासाठी काही विशिष्ट घटक नजरेसमोर ठेवून लेखन केले पाहिजे.

१. **स्पष्टता** : पत्रातील भाषा स्पष्ट, निःसंदिग्ध आणि अर्थवाही असावी. व्यावसायिक किंवा कार्यालयीन पत्रलेखनात स्पष्टता फार महत्त्वाची असते. सुस्पष्टतेमुळे सदर पत्रावर त्वरित कार्यवाही होण्यास मदत होत असते. जर संबंधित व्यक्तीला पत्रलेखकाचा मजकूर नीट कळला नाही तर पत्रलेखनाचा हेतू असफल होईल. पत्राच्या प्रारंभीच विषय जर अचूकपणे नोंदवला तर संबंधित व्यक्तीला पत्राचे आकलन होण्यास मदत होते.

२. **संक्षिप्तता** : पत्रामध्ये भावनेला आवाहन करणारा मजकूर लिहू नये. पल्लेदार वाक्ये शक्यतो टाळावी. पत्र हे वाचकाच्या सोयीसाठी असून त्यातून योग्य तो संदेश, संवाद व्हावा अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे अतिरिक्त व अनावश्यक शब्द टाळावेत.

३. **पत्राची भाषा** : कार्यालयीन पत्र लिहिताना कौटुंबिक भाषा किंवा सांकेतिक शब्दप्रयोग वापरू नयेत. अलंकारिक भाषा टाळावी. पत्रातून योग्य तो संदेश जावा अशी अपेक्षा असल्याने बोजड, दुर्बोध शब्द वापरू नयेत. कमीत-कमी शब्दांत जास्तीत जास्त आशय पोहचावा ही अपेक्षा असते.

४. **नम्रता** : पत्रलेखनात पत्र लिहिणाऱ्या व्यक्तीचा नम्र भाव प्रकटला पाहिजे. पत्रातून लिहिणाऱ्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, स्वभाव, आचार-विचार पद्धती सूचीत होत असतात. पत्रात औपचारिक सौहार्दपूर्ण भाषा व रूढ शिष्टाचाराचे पालन झाले पाहिजे. तसेच ज्या व्यक्तीला आपण पत्र लिहिणार आहोत तिचा आदर करण्याची, मान राखण्याची जबाबदारी पत्रलेखकावर असते.

५. **आकर्षकता** : कार्यालयाला आलेल्या अनेक पत्रांमधून आपल्याच पत्राचा प्रभाव पडायला हवा. यासाठी पत्राची मांडणी व रचना सुयोग्य असावी. पत्राला समास सोडायला हवा. दोन ओळीत पुरेसे अंतर हवे. योग्य तेथे परिच्छेद हवा. अक्षर सुंदर व सुवाच्च असायला हवे. लेखनाचे नियम पाळायला हवेत. यामुळे पत्र आकर्षक होते व ते प्रभावी ठरते.

अशा रितीने कार्यालयीन पत्रव्यवहाराचे काही संकेत ठरलेले आहेत. ते संकेत पाळून पत्रलेखन केले तर ते निश्चितच प्रभावी ठरेल.

४.४ प्रात्यक्षिकासह पत्रेलखन

१. अभिनंदन पत्र :-

भारतीय क्रिकेटपटू स्मृती मानधना हिला आयसीसीच्या २०१८ या वर्षीचा 'सर्वोत्तम महिला क्रिकेटपटू' हा पुरस्कार प्राप्त झाला, याबद्दल तिचे अभिनंदन करणारे पत्र लिहा.

बोर्ड ऑफ कंट्रोल फॉर क्रिकेट इन इंडिया,
६५, नेताजी सुभाषचंद्र बोस रोड,
चर्चगेट, मुंबई, महाराष्ट्र - ४०० ०२६.
दिनांक : २० जुलै, २०१९.

प्रति,

मा. स्मृती मानधना,
मुंबई, महाराष्ट्र.

महोदया,

नुकताच आपणांस क्रीडा क्षेत्रातील (क्रीकेट) मौलिक योगदानाबद्दल आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट परिषदेतर्फे (आयसीसी) 'सर्वोत्तम क्रिकेटपटू' हा पुरस्कार प्राप्त झाला. तसेच सर्वोत्तम एकदिवसीय खेळाडू, महिला क्रिकेटपटूसाठी दिला जाणारा 'रंचेल हेहो-फ्लिंट' पुरस्कारही जाहीर करण्यात आला. 'अर्जुन' पुरस्कारानेही आपणांस सन्मानित करण्यात आले.

सर्वप्रथम संघटनेच्यावतीने आपले मनःपूर्वक अभिनंदन!

आजपर्यंत अनेक पुरस्कार मिळवून आपण महाराष्ट्राचे नाव उज्ज्वल केले आहे. आजपर्यंत जे यश तुम्ही मिळवले ते सर्वांसाठीच प्रेरक आहे. वरील पुरस्काराने आपला उचित सन्मान झाला आहेच. शिवाय सदर पुरस्कारासही उंची प्राप्त झाली आहे.

पुढील वर्षी होणाऱ्या सामन्यासाठी आपणांस शुभेच्छा!

आपणांस असेच यश प्राप्त होवो ही शुभेच्छा !

पुनःश्च एकदा अभिनंदन!

कळावे,

आपला विश्वासू,
(बी.सी.सी.आय.)

२. आभार पत्र :-

एस.एस.सी. बोर्ड परीक्षेत उज्ज्वल यश मिळविल्याबद्दल सारंग पाटील याच्या काकांच्या अभिनंदनाच्या पत्रास उत्तर देऊन आभार मांडले.

श्री. सारंग सदाशिव पाटील,
लक्ष्मीनगर, शिवाजी रोड,
जयसिंगपूर-४१६ ४११.
दि. १४ जुलै, २०१९

तीर्थस्वरूप काका,

साष्टांग नमस्कार.

तुमचे अभिनंदनाचे पत्र आजच मिळाले. आपण केलेल्या कौतुकाबद्दल व व्यक्त केलेल्या सदिच्छेबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. मला एस. एस. सी. परीक्षेत जे यश मिळाले. यात माझ्या गुरूजनांनी केलेल्या मार्गदर्शनाचा व माझ्या आई-बाबांनी दिलेल्या प्रोत्साहनाचा वाटा मोठा आहे.

माझ्याबद्दल सर्वांच्याच आशा उंचावल्या आहेत. त्यांची पूर्तता करण्याच्यादृष्टीने मी निश्चितच प्रयत्न करीन.

माझ्या पुढील वाटचालीत आपले आशीर्वाद सतत पाठीशी राहोत, ही अपेक्षा व्यक्त करतो.

पुन्हा एकदा धन्यवाद!

कळावे,

आपला नम्र,

सही/-

(श्री.सारंग सदाशिव पाटील)

३. नोकरीसाठी अर्ज :-

<p>प्रति,</p> <p>मा. प्राचार्य, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज, ता. मिरज, जि. सांगली ४१६ ४१०.</p> <p>विषय : भूगोल विषयाच्या सहाय्यक प्राध्यापक पदासाठी अर्ज.</p> <p>संदर्भ : दैनिक सकाळ, दि. २५/०५/२०१८.</p> <p>महोदय,</p> <p>उपरोक्त संदर्भीय विषयान्वये विनंतीपूर्वक अर्ज करतो की, मी आपल्या महाविद्यालयात भूगोल विषयाच्या सहाय्यक प्राध्यापक पदासाठी काम करण्यास इच्छुक आहे. माझी शैक्षणिक पात्रता एम.ए., एम.एड., सेट, नेट (भूगोल) ही असून सध्या मी 'माण नदीखोऱ्यातील डाळींब उत्पादन : एक भौगोलिक-आर्थिक अभ्यास' या विषयावर पीएच.डी. करत आहे. मला एकूण पाच वर्षे अध्यापनाचा अनुभव आहे. तरी आपल्या महाविद्यालयात मला काम करण्याची संधी मिळावी, ही नम्र विनंती.</p> <p>कळावे,</p> <p>सोबत :-</p> <ol style="list-style-type: none">१) परिचय पत्र.२) गुणपत्रिका/प्रमाणपत्र छायांकीत प्रती.	<p>श्री. जाधव सचिन बजरंग, मु. पो. ता.आटपाडी, जि. सांगली ४१५ ३०१ दिनांक : २० जून, २०१९</p> <p>आपला विश्वासू, (श्री.जाधव सचिन बजरंग)</p>
--	--

४. चौकशी पत्र :-

नव्याने सुरू केलेल्या व्यवसायासाठी वस्तुंची खरेदी करण्यासाठी प्राथमिक चौकशी करणारे पत्र.

श्रीराम एंटरप्रायजेस,
लक्ष्मी रोड, सांगली.
दिनांक : १५ नोव्हेंबर २०१८

प्रति,

मा. जनरल मॅनेजर,
अर्थ स्ट्रीट एजन्सीस,
सांगली - ४१६ ४१०

विषय : वस्तूंच्या किमतीविषयी चौकशी करणेबाबत.

महोदय,

श्रीराम एंटरप्रायजेस लक्ष्मी रोडवर लवकरच नवी अद्ययावत शोरूम सुरू करणार आहे. टी.व्ही., रेफ्रिजरेटर, इलेक्ट्रॉनिक्स इ. विक्री करण्याचा आमचा व्यवसाय आहे.

नव्या शोरूमसाठी आम्हाला विविध प्रकारचे स्टील फर्निचर हवे आहे. तरी आपण खाली दर्शवल्याप्रमाणे आम्हांस मालासंबंधी माहितीपत्रके, दरपत्रके, देण्या-घेण्यासंबंधीच्या अटी इत्यादी माहिती पाठवून उपकृत करावे.

आपल्या दालनातील वस्तू पाहून, पसंत पडल्यास रीतसर ऑर्डर नोंदवू. आम्हांला आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंची नावे खालीलप्रमाणे :-

अ.क्र.	वस्तूचे नाव	नग
१.	स्टील कपाटे	०४
२.	एक्झिक्युटिव्ह चेअर	०२
३.	अन्य खुर्च्या	१२
४.	मोठे टेबल	०६
५.	फाईल कॅबिनेट	०६

आपल्या पत्रोत्तराची वाट पाहत आहोत.

कळावे,

आपला विश्वासू,
(श्रीराम एंटरप्रायजेस)

५. तक्रारपत्र :-

तुमच्या वसाहतीतील रस्त्यावर कचऱ्याचे ढीग साचले आहेत. त्यासंबंधी योग्य ती कार्यवाही करण्यास महानगरपालिका अधिकारी, सांगली यांना सुमारे शंभर शब्दात तक्रारपत्र लिहा.

श्री. उमेश दिनकरराव देशमुख
फ्लॉट नं. ५, अंजना अपार्टमेंट,
विश्रामबाग, सांगली ४१६ ४१०

प्रति,

मा. मुख्याधिकारी,
महानगरपालिका सां./मि./कु.
सांगली - ४१६ ४१०

विषय : रस्त्यावरील कचऱ्याचे ढीग उचलण्याबाबत.

महोदय,

मी विश्रामबागमधील एक कर्तव्यदक्ष नागरिक या नात्याने माझ्या परिसरातील कचऱ्याच्या समस्येकडे आपले लक्ष वेधू इच्छितो. आमच्या शिवाजीनगर परिसरातील रस्त्यांवर गेल्या काही दिवसांपासून कचऱ्याचे ढीग साचलेले आहेत व रस्त्यावर फिरणारी गुरे-ढोरे व मोकाट कुत्र्यांनी हाच कचरा रस्त्यावर पसरविला आहे त्यामुळे अगोदरच अरुंद असलेला हा रस्ता आता वापरण्यायोग्य राहिलेला नाही. कचऱ्यामुळे डासांचे प्रमाण वाढून मलेरियासारख्या रोगांचाही प्रादुर्भाव होण्याची शक्यता आहे. नगरपालिकेचे कर्मचारी वेळेवर कचरा उचलत होते, परंतु गेले काही दिवस येथील कचरा उचलला गेलेला नाही.

तरी आपण वेळेवर लक्ष दिले तर ही गैरसोय तातडीने दूर होईल, असा विश्वास वाटतो.

कळावे,

आपला विश्वासू,
(उमेश दि. देशमुख)

६. नेमणूक पत्र :-

स्टारव्हिजन कंपनी लिमिटेड

एस. ए. शर्मा,
कर्मचारी भरती विभागप्रमुख,
स्वारगेट, पुणे-४११ ०४१
दि. ०५ ऑगस्ट २०१९

प्रति,

अनुराधा बुरुड,
शिवाजीनगर, मिरज.

विषय : कॉम्प्युटर ऑपरेटर पदावर नियुक्ती.

महोदया,

दि. २ मे, २०१८ रोजीच्या आपल्या अर्जाच्या व त्यानंतर दि. ३० जुलै, २०१८ रोजीच्या वैयक्तिक मुलाखतीच्या संदर्भात आपणांस कळविण्यात येते की, दि. १० ऑगस्ट, २०१८ पासून आपली आमच्या कार्यालयात कॉम्प्युटर ऑपरेटरपदी नियुक्ती करण्यात येत आहे. या नियुक्तीच्या अटी व शर्ती खालीलप्रमाणे आहेत :

१. आपली दरमहा रु. ८,०००-५००-१२०००-८००-२८००० या वेतनश्रेणीत नियुक्ती करण्यात येत आहे. सुरुवातीचे आपले मूळ वेतन रु. ८,०००/- राहिल.
२. मूळ वेतनाशिवाय आपणांस कंपनीच्या नियमानुसार भत्ते लागू होतील.
३. कंपनीच्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याने आपली वैद्यकीय तपासणी करून आपण वैद्यकीयदृष्ट्या योग्य आहात असे प्रमाणपत्र दिल्यानंतरच आपली नियुक्ती नियमित करण्यात येईल.
४. कंपनीच्या सेवेत असताना संगणक विभागातील कर्मचाऱ्यांना लागू असलेले सर्व प्रकारचे सेवानियम आपणांस लागू होऊन ते बंधनकारक राहतील.
५. सुरुवातीला आपला उमेदवारीचा काळ एक वर्षाचा राहिल. उमेदवारीचा काळ संपल्यानंतर आपणांस भविष्य निर्वाह निधी व सेवानिवृत्तीच्या अटी लागू होतील. जर उमेदवारीच्या काळातील आपले काम असमाधानकारक वाटले तर हा काळ संपताच आपणांस सेवेतून कमी करण्यात येईल.
६. नियुक्तीच्या वरील अटी आपणांस मान्य असल्यास या पत्रासोबत पाठवलेल्या कागदावर आपण स्वीकृतिदर्शक स्वाक्षरी करून तो कंपनीकडे ताबडतोब पाठवावा. आपण दि. ३१ ऑगस्ट, २०१८ पर्यंत कामावर रुजू न झाल्यास ते नियुक्तीचे पत्र रद्द समजण्यात येईल.

कळावे,

आपला विश्वासू,
(एस. ए. शर्मा)

७. पुस्तकांची मागणी करणारे पत्र :-

कन्या महाविद्यालय, मिरज,
ता. मिरज, जि. सांगली ४१६ ४१०
दिनांक-२५ नोव्हेंबर २०१८

प्रति,

मा. व्यवस्थापक,
शब्दालय प्रकाशन,
दळवी नगर, चिंचवड,
पुणे, ४११ ०३३.

विषय : महाविद्यालयीन ग्रंथालयासाठी पुस्तकांच्या मागणीबाबत.

महोदय,

आपण पाठवलेली आपल्या प्रकाशनांची संपूर्ण यादी मिळाली, धन्यवाद. आमच्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयासाठी कृपया पुढील पुस्तके पाठवावीत.

तसेच सदर पुस्तकांच्या किंमतीवर ग्रंथालयास मिळणारी योग्य ती सवलत द्यावी ही विनंती.

अ.क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखकाचे/प्रकाशकाचे नाव	प्रती

वरील पुस्तके वेळेवर पाठवून सहकार्य करावे.

कळावे,

विभागप्रमुख

ग्रंथपाल

प्राचार्य

● ई-टपालाचा नमुना खालीलप्रमाणे :-

१२ जून, २०१९

प्रति,

मुख्य कार्यकारी प्रबंधक,
महाराष्ट्र बँक.

विषय : नवीन बचत खाते उघडण्याविषयी.

माननीय महोदय/महोदया,

मी, विशाल पाटील राहणार अक्षरवेल कॉलनी, विश्रामबाग, सांगली-४१६ ४१० आपल्या बँकेत बचत खाते उघडू इच्छितो.

खाते उघडण्याच्या प्रक्रियेकरिता आवश्यक ओळखपत्र आणि इतर प्रमाणपत्रे सोबत जोडत आहे.

तरी माझ्या मेलचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करून नवीन बचत खाते मिळावे ही नम्र विनंती.

आपला विश्वासू/आपला कृपाभिलाषी/आपला आज्ञाधारक

विशाल पाटील

vishalpatil@gmail.com

दूरध्वनी-०२३३-५०१३९.

४.६ समारोप

मराठी भाषेचे उपयोजन व सर्जन ही प्रक्रिया घडण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व साहित्यनिर्मितीच्या व भाषा उपयोजनाच्या पातळीवर कसे घडते या उद्देशाने पत्रव्यवहाराची माहिती सदर घटकातून घेतली. सदरची माहिती विद्यार्थ्यांने समजून घेऊन कौटुंबिक पत्रव्यवहार व कार्यालयीन पत्रव्यवहाराचे स्वरूप कसे आहे याचाही आढावा येथे घेण्यात आला आहे. व्यावहारिक जीवनात भाषेचे उपयोजन कसे करावे हे आपल्या लक्षात आले. यादृष्टीने याच घटकातील 'आकलन' या पुढील भागात आकलनप्रक्रियेचे स्वरूप समजावून देऊन उतारा व कवितेचे आकलन कसे होईल हे प्रश्नोत्तरांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना समजावून देण्यात आलेले आहे.

४.७ सरावासाठी प्रश्न

१. पत्रलेखन म्हणजे काय ते सांगून पत्रलेखनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. तुमच्या वसाहतीतील रस्त्यावरील कचऱ्याचे ढीग उचलण्याबाबत महानगरपालिकेला तक्रारपत्र लिहा.
३. भारतीय क्रिकेटपटू स्मृती मानधना हिला आयसीसीच्या २०१८ या वर्षीचा 'सर्वोत्तम महिला क्रिकेटपटू' हा पुरस्कार प्राप्त झाला याबद्दल तिचे अभिनंदन करणारे पत्र लिहा.
४. ई-टपाल (e-mail) संकल्पनेची चर्चा करा.

४.८ अधिक वाचन

१. प्रभाकर पाध्ये, 'पत्रकारितेची मूलतत्त्वे', मेहता प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. ल. रा. नसिराबादकर, 'व्यावहारिक मराठी', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. राजन गवस, अरुण शिंदे, गोमटेश्वर पाटील (संपा.), 'भाषिक सर्जन आणि उपयोजन', दर्या प्रकाशन, पुणे.
४. श्रुती वडगबाळगर, 'मुलाखत, पत्रलेखन व रोजनिशी', सुविधा प्रकाशन, कोल्हापूर.
५. कल्याण काळे (संपा.), 'व्यावहारिक मराठी', द. दि. पुंडे.
६. संजय लांडगे, 'उपयोजित मराठी', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.

४.९ उपक्रम

१. 'लोकसत्ता' दैनिकामध्ये आलेल्या जाहिरातीनुसार 'प्राध्यापक' पदासाठी अर्ज तयार करा.
२. वेगवेगळ्या विषयांवरील पत्रांचे संकलन करा.
३. निमंत्रणपत्रिका आणि शुभेच्छा पत्रांचा संग्रह करा.
४. तुमच्याजवळ असलेल्या कार्यालयात जाऊन कार्यालयीन पत्रव्यवहार समजावून घ्या.
५. आपल्याजवळ उपलब्ध असलेल्या नेट कॅफेत जाऊन ई-पत्रव्यवहार कसा करतात हे समजावून घ्या.

□ □ □

ब) आकलन

अनुक्रमणिका

- ४.१ उद्दिष्ट्ये
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ विषय विवेचन
- ४.४ समारोप
- ४.५ उताऱ्याखालील नमुना प्रश्नोत्तरे
- ४.६ कवितेखालील नमुना प्रश्नोत्तरे
- ४.७ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.८ सरावासाठी उतारा
- ४.९ सरावासाठी कविता
- ४.१० सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.११ उपक्रम
- ४.१२ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

४.१ उद्दिष्ट्ये

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

१. आकलनप्रक्रियेचे स्वरूप समजून येईल.
२. आकलन या भाषिक कौशल्यावर प्रभुत्व संपादन करता येईल.
३. उतारा व कवितेचे आकलन होईल व त्यावरील प्रश्न सोडविता येतील.

आकलनाचे खरे फलित असते. मूळ विचारांमध्ये नवी भर घालून तो विकसित करणे, जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये त्याचा वापर करून नवनिर्मिती करणे, व्यावहारिक प्रश्नांची, समस्यांची सोडवणूक करणे, नवी कौशल्ये प्राप्त करणे ही आकलनाची शेवटची पायरी म्हणता येते.

कोणत्याही गोष्टीचे मर्म समजण्यासाठी व त्याचे प्रसंगानुरूप उपयोजन करण्यासाठी आकलनकौशल्य अवगत असावे लागते. एकाग्रता, स्मरणशक्ती, ग्रहणशक्ती, तर्ककौशल्य, सूक्ष्मनिरीक्षण, चिकित्सक विश्लेषण, शोधकता, व्यासंग यांनी आकलनक्षमता वाढते.

भाषाशिक्षणाचा मुख्य उद्देशच 'आकलन' असतो. मूल जसजसे वाढत जाते, तसतसे त्याची आकलनशक्ती वाढत जाते. विद्यार्थ्यांचे आकलनकौशल्य, सारग्रहणकौशल्य तपासण्यासाठी विविध पद्धतींचा अवलंब केला जातो. गद्य वा पद्य वेच्यांवर आधारित प्रश्न विचारून आकलनकौशल्य आजमावले जाते. स्पर्धा परीक्षांमध्ये आकलनकौशल्यावर भर असतो. उतारे किंवा कविता देऊन त्यावर प्रश्न विचारलेले असतात.

उतारा/कविता यांवरील प्रश्नांची उत्तरे लिहिताना खालील सूचना लक्षात ठेवाव्यात.

१. प्रथम दिलेला उतारा किंवा कविता लक्षपूर्वक वाचा.
२. उतारा किंवा कवितेचा आशय समजून घ्या.
३. उतारा किंवा कवितेवरील प्रश्न काळजीपूर्वक वाचा.
४. आपल्याला उतारा आणि कवितेपैकी कोणाची निवड करायची आहे, वाचा आणि निर्णय घ्या.
५. त्यानंतर प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी सहेतुक वाचन करा.
६. प्रश्नाच्या क्रमानेच उताऱ्यात उत्तरे मिळतील असे नाही.
७. उतारा वाचत असतानाच दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे ज्या ओळीत आहेत असे वाटते, त्या ओळी अधोरेखित करा.
८. अधोरेखित केलेल्या ओळी एक-दोनदा वाचून दिलेल्या प्रश्नांच्या उत्तराचे मुद्दे मनात तयार करा.
९. मूळ आशय न बदलता उत्तर स्वतःच्या भाषेत लिहा. उताऱ्यातील वाक्ये जशीच्या तशी उतरवू नयेत.
१०. उत्तरांमध्ये सुस्पष्टता, अचूकता, अर्थपूर्ण वाक्यरचना, मुद्देसूदपणा, प्रमाणलेखन, अक्षर यांना महत्त्व असते.

४.८ सरावासाठी उतारा

संघ लोकसेवा आयोगामार्फत भारतीय प्रशासकीय सेवेसाठी २०१६ साली घेण्यात आलेल्या मुख्य परीक्षेतील मराठी (आवश्यक) विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेतील उतारा नमुन्यादाखल पुढे दिला आहे.

‘स्त्रियांनी अर्धे आकाश व्यापले आहे’ असे म्हटले जाते किंवा त्याहीपेक्षा जास्त आपण वादाखातर म्हणू शकतो. असे असले तरी काळाच्या प्रत्येक टप्प्यात, प्रत्येक देशात, संस्कृती नि परंपरेत धर्म, जात, वर्ग, वर्ण आणि मान्यतांमधून आणि आमच्या वैविध्यपूर्ण भूतकाळात व वर्तमानात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री ही मागेच राहिली आहे. अन्न, शिक्षण, आरोग्य, काम करण्याची मुभा, विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी, नेतृत्व, स्वप्न पाहणे नि त्यांच्या पूर्ततेसाठी प्रयत्न करणे यांसारख्या गोष्टींत त्यांना प्राधान्य दिले जात नाही. निश्चितच, शतकापासून स्त्रिया जगातील सर्वात जास्त अल्पसंख्याक ठरल्या आहेत.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत स्त्रीला स्वयंपूर्ण व्यक्ती म्हणून मान्यता मिळाली नाही. त्यांच्याकडे कधीही स्वयंपूर्ण, स्वायत्त किंवा प्रतिष्ठित व्यक्ती म्हणून पाहिले जात नाही. शिवाय सामाजिक व्यवहार, कायदेकानून किंवा सामाजिक संस्थांमधून समानतेची वागणूक दिली जात नाही. त्यांच्याकडे फक्त पुरुषाचे साधन म्हणजे प्रजोत्पादन, संगोपन, कामतृप्ती आणि कुटुंबाचे संगोपन करणारी व्यक्ती म्हणून पाहिले जाते. सांस्कृतिक पातळीवरही त्यांना मुलगी, पत्नी, आई या नात्यानेच मान्यता दिली जाते. नाही तर त्यांच्याकडे पतित म्हणून पाहिले जाते. एकटी राहणारी स्त्री तर या पुरुषसापेक्ष वर्तुळाच्या बाहेरच आहे. लग्नाचे वय झालेले असूनही ज्यांनी लग्न केले नाही किंवा ज्या विधवा आहेत, घटस्फोटित आहेत अगर स्वतंत्र राहात आहेत, अशा स्त्रियांचे पुरुषाधीन नसणे हे समाज स्वीकार करीत नाही. एवढेच नाही तर एखाद्या स्त्रीचा नवरा अपघातात किंवा आजाराने दगावला असेल तरी तिच्या स्वतंत्र जगण्याला समाज स्वीकार करीत नाही. कोणत्याही परिस्थितीत पुरुषाधीन नसलेल्या स्त्रीबद्दल पुरुषांच्या मनात राग असतोच.

विकसनशील राष्ट्रांमध्ये ६० ते ८० टक्के स्वयंपाक स्त्रियाच करतात आणि जगातील अर्ध्या अन्न-धान्यांवर त्यांचा अधिकार आहे. परंपरेने घराघरांतील स्वयंपाकाची जबाबदारीही त्यांच्यावरच आहे. असे असले तरी भारतात स्त्रिया कमी आणि शेवटी जेवतात आणि पुरेसे अन्न नसल्यास उपाशीही राहतात. काही वेळा घरात समानतेची वागणूक मिळत नल्यामुळे पुरेसे अन्न असूनही तिला हवे तितके खायला मिळत नाही. जगाला स्वतंत्रपणे सामोरे जाणाऱ्या एकट्या स्त्रीला तर सामाजिक पातळीवर पोट भरण्यासाठी किंवा जगण्यासाठी अनेक अडथळे पार करावे लागतात.

मुलांच्या/पुरुषांच्या तुलनेत मुलींची/स्त्रियांची संख्या कमी असलेल्या जगातील मोजक्याच देशांत भारताची गणना होते. लोकसंख्येत त्यांचे प्रमाण मागील एक शतकात कमी झाले आहे.

